

Gropkeramikerna

Nr. 6

Gropkeramikerna - seminarierapport 2011, nr 6

Denna bok innehåller sex artiklar som behandlar spåren av den så kallade gropkeramiska kulturen i östra Mellansverige under yngre stenålder. Författarna utgörs av yrkesverksamma arkeologer och forskare från länsstyrelse, universitet och den arkeologiska uppdragsverksamheten. Artiklarna baseras på föredrag hållna vid ett seminarium på Stockholms läns museum under våren 2011. Målsättningen är att på detta sätt förmedla spännande och ny kunskap till såväl forskare som till en intresserad allmänhet. Trevlig läsning!



LÄNSSTYRELSEN
I STOCKHOLMS LÄN



STOCKHOLMS
LÄNS MUSEUM



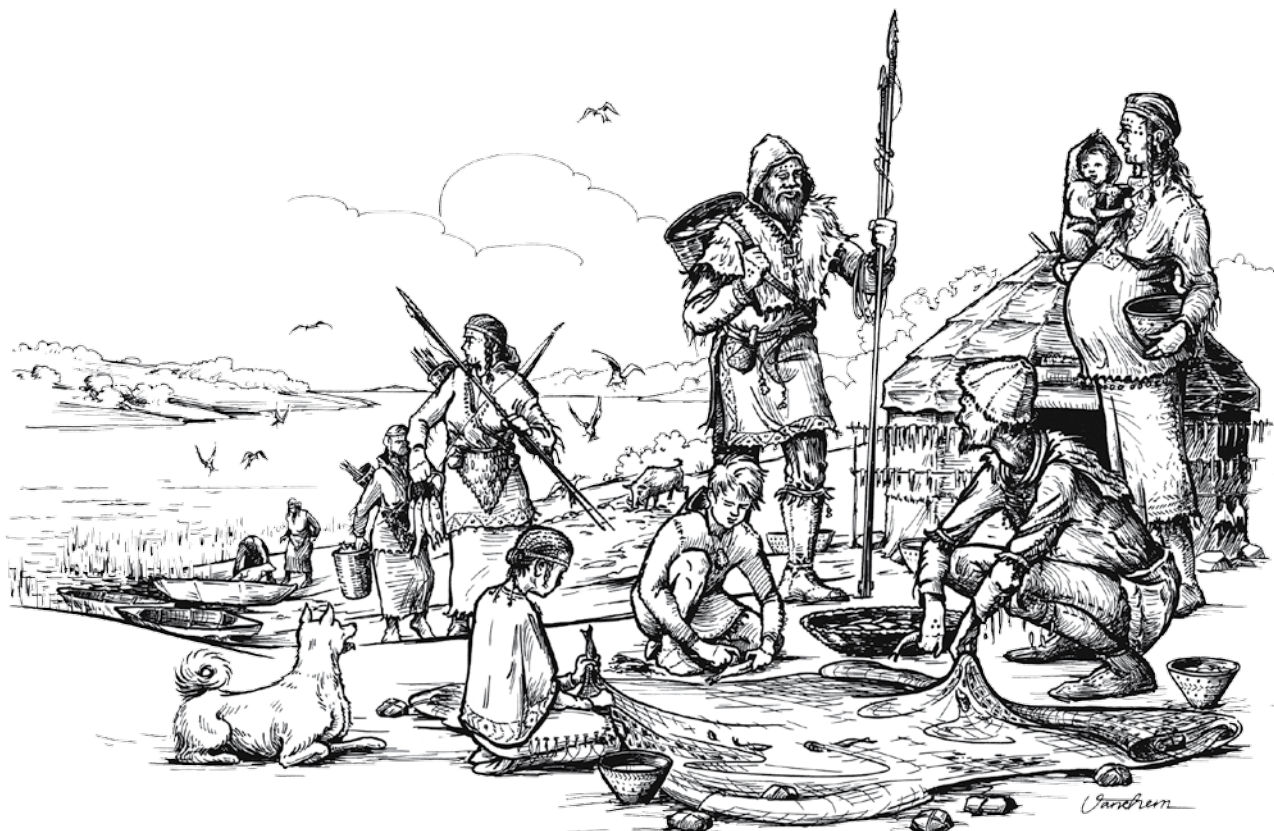
SWEDISH NATIONAL HERITAGE BOARD
RIKSANTIKVARIÉÄMBETET



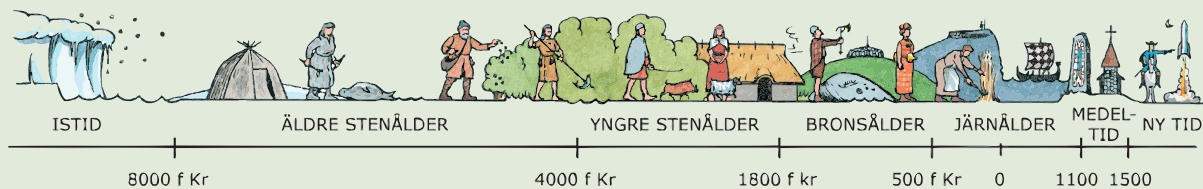
Stockholms
universitet

Rapport från ett seminarium 2011.

Gropkeramikerna



Rapport från ett seminarium 2011



Hittills har följande skrifter publicerats i seminarieriet Arkeologi i Stockholms län:

1. Stenålder i Stockholms län.

Två seminarier vid Stockholms läns museum. Stockholm 1996. Red Peter Bratt

2. Bronsålder och äldre järnålder i Stockholms län.

Två seminarier vid Stockholms läns museum. Stockholm 1997. Red Peter Bratt & Åsa Lundström

3. Yngre järnålder och historisk tid i Stockholms läns museum.

Två seminarier vid Stockholms läns museum. Stockholm 1999. Red Peter Bratt & Åsa Lundström

4. Möte mellan land och vatten i Stockholms län.

Ett seminarium vid Stockholms läns museum. Stockholm 2000. Red Peter Bratt & Åsa Lundström

5. MAKT, KULT och PLATS - Två seminarier arrangerade av Stockholms läns museum under 2009 och 2010.

Red Peter Bratt & Richard Grönwall

© Stockholms läns museum

Redaktör: Peter Bratt och Richard Grönwall

Layout: Göran Werthwein

Omslagfoto: Elisabeth Boogh. Stockholms läns museum.

Illustration sid 1: Mats Vänehem. Stockholms läns museum

Tryck: JustNU, Centralen, Stockholm.

ISBN: 978-91-87006-49-0

Allm kartmaterial: Lantmäteriverket. Medgivande 97.0133

Publikationen har producerats med stöd från Länsstyrelsen i Stockholm

Innehåll

4	Peter Bratt & Richard Grönwall	Förord
5	Anders Carlsson	Gropkeramikerna - några inledande ord
11	Niclas Björck	De bortglömda - berättelsen om östra Sveriges neolitiska jägare och samlare
31	Fredrik Hallgren	Om gropkeramik och dess relation till äldre keramik- hantverkstraditioner kring Östersjön
45	Britta Kihlstedt	Sittesta - gropkeramik och människor
59	Roger Edenmo	Deras sista suck? - Kultur och samhälle under yngre mellanneolitikum
69	Åsa M. Larsson	Gropkeramisk kultur under ytan - Inblick i identitet och menatalitet genom keramikhantverket
81		Seminarieprogrammet

Förord

Seminarie serien är en mötesplats och ett diskussionsforum för arkeologer från handläggande och grävande institutioner och företag inom uppdragsarkeologin samt verksamma forskare vid universitet och högskolor. Som övergripande målsättning har serien att lyfta fram och synliggöra resultaten från senare års arkeologiska exploateringsundersökningar. Detta material är oerhört omfattande och alltför lite nyttjat inom forskningen. Seminarie serien är också tänkt att kunna ta upp frågor och problem som rör arkeologiska metoder och den antikvariska handläggningen av arkeologiska uppdrag. Seminarierna är alltid öppna för allmänheten. För den som inte själv har möjlighet att närvara filmas samtliga föredrag och kan ses i efterhand via läns museets hemsida, www.stockholmslansmuseum.se

Seminarierna är resultaten av ett samarbete mellan Stockholms läns museum, Länsstyrelsen i Stockholms län, Riksantikvarieämbetet UV Mitt och Arkeologiska institutionen vid Stockholms universitet. Representanter för dessa parter bildar en planeringsgrupp som planlägger och genomför seminarierna med läns museet som värd.

Denna skrift utgör den sjätte i ordningen sedan starten 1994. Artiklarna baseras på föredrag som hölls i anslutning till läns museets lokaler i Nacka den 9 mars 2011. Temat denna gång var de neolitiska ”gropkeramikerna” i östra Mellansverige och i Östersjöområdet. Hur stämmer resultaten från senare års undersökningar och forskningsstudier överens med bilden av en utpräglad kustbunden och fångstinriktad jägarkultur? Finns det anledning att ifrågasätta tidigare uppfattningar och hur förhöll man sig egentligen till den samtida trattbägarkulturen? Eller bör man ens tala om två kulturer?

Avslutningsvis vill vi återigen passa på att tacka alla er som genom er medverkan och stora kunnande såg till att göra detta seminarium möjligt – Tack!

Peter Bratt
Läns museichef

Richard Grönwall
Enhetschef, Kulturmiljö & dokumentation



Gropkeramikerna

– några inledande ord

Anders Carlsson

Institutionen för arkeologi och
antikens kultur, Stockholms
universitet

Gropkeramikerna

– några inledande ord.

Anders Carlsson

När Mårten Stenberger på 1960-talet i sin stora syntesbok *Det Forntida Sverige* (1964) beskrev gropkeramikerna kallade han dem för en gåtfull stam. Han såg dem med den kulturhistoriska arkeologins glasögon som ett folk. Hur hade de uppstått? Hade de invandrat och i så fall varifrån? Vilket var deras förhållande till andra folk/kulturer? Varför försvann de? Det fanns många kulturer att förhålla sig till. Kamkeramikerna i öst, trattbägarkulturen och båtyxekulturen i söder samt skifferkulturen i norr. I östra Mellansverige förekom gropkeramikerna grovt sett i samma område som trattbägar- och båtyxekultur, men de levde vid kusten och de andra mer i inlandet. En tydlig kulturdualism var här lätt att frammana. Dessa kulturer hade olika sätt att försörja sig. Gropkeramikerna var jägare/fiskare/samlare precis som kamkeramikernas och skifferkulturens folk. Trattbägar- och båtyxekulturens folk var bönder respektive boskapsskötare. Varför försvann så gropkeramikerna? Stenberger menade att de kanske efterhand gick upp i och assimilerades av den starka jordbrukskulturens folk under slutfasen av stenåldern.

På 1980-talet axlade Göran Burenhult Stenbergers mantel och skrev syntesverket *Arkeologi i Sverige* (1982). Här presenteras en helt annorlunda syn på gropkeramikerna, nu med den funktionalistiska och etnoarkeologiska processuella arkeologins glasögon. Gropkeramikerna är här inget folk utan människor som av klimatförhållandena tvingats till en ny ekonomisk specialisering som säljgare vid kusten.

Trattbägarkulturens bönder blir alltså fångstfolk vid kusten och inlandet i östra Mellansverige överges. Så uppstår gropkeramikerna. Efterhand återkolonieras inlandet av boskapsskötande båtyxemänniskor. Även med detta synsätt uppstår därmed en tydlig kulturdualism, även om man nu fått bättre ordning på kronologin i kulturerna emellan. Efterhand marginaliseras gropkeramikerna allt mer när båtyxekulturens dominanta herdar expanderar ut mot kusterna och till slut assimileras de förstnämnda av den starkare ekonomin hos de sistnämnda. Detta är ungefär så som Stenberger också såg det, men det dominanta folket har ersatts av en dominant ekonomi. Gropkeramikerna är i bägge fallen kulturhistoriskt och ekonomiskt dömda att försvinna.

Under 1990-talet ifrågasattes de naturdeterministiska tolkningarna och deras betoning av ekonomin. Inte heller ville vi tillbaka till idéerna om kulturer som olika folk. Så varför uppstod det vi kallar gropkeramisk kultur, hur ska den förstås och varför upphör den? Jag sammanfattade 1998 mina tankar i en liten syntesskrift. Synsättet var nu som sagt inte baserat på olika folk eller olika ekonomier, utan på olika ideologier, samhällsåskådningar. Kort sagt, sätt att se på världen. Inspirationen var den tolkande, kontextuella arkeologin från England med Ian Hodder i spetsen. Frågorna måste formuleras tydligare: varför just så, just då och just där? Varför inte på de otaliga andra sätt som var möjliga för människorna? Här har den kontextuella arkeologin chans att visa sin styrka, där annan arkeologi visat sig otillräcklig. Kontexten ska sökas i människornas egen historia och i deras förhållande till omvärlden, både kulturellt och i relation till naturförhållandena. Så varför uppstår gropkeramisk kultur just

då, just där och på just detta sätt och hur ska vi förstå den? De tidigaste dateringarna finns i östra Mellansverige. Detta är nyckeln till att förstå vad som hände. Under tidigneolitisk tid etableras här en sydsnkandinaviskt inspirerad trattbägarkultur av de lokala fångstkulturerna. Den introducerar den första keramiken, trattbägarkeramik, efter förebilder från söder. De experimenterar med jordbruk och boskapsskötsel, men jakt och fångst var fortsatt viktigt för försörjningen. Jordbruket introduceras av ideologiska och sociala skäl, för att domesticera både människor och natur. Keramiken användes för rituella måltider, där agrara, *tämjda* produkter, både mat och dryck, konsumerades. Trattbägarkultur var alltså inte ett folk och inte en ekonomi – den var en stark och dominerande ideologi, där keramiken var central. I norr, på skifferkulturens område, spelade keramik ingen sådan roll. Här finns, förmodligen med liknande samlande betydelse, hållbilder. Denna fångstkultur har älgen som symbol, vilket förutom i bilder och skulpturer visas av fångstgropssystem och skärpstensvallar efter kollektiva älgmåltider. I öster däremot, även så nära som på Åland, fanns sedan länge en rik keramikbrukande kultur, den kamkeramiska, också här inom ramen för en fångstekonomi. Kamkeramik är gropornerad och kom att påverka trattbägarkeramiken och därmed ge upphov till gropkeramiken i östra Mellansverige.

I Sydsnkandinavien hade trattbägarkulturen efterhand förstärkts och monumentaliserats genom kult av gångna släktled i kollektiva storstensgravar, megaliter. Trattbägarkeramiken var rikt dekorerad och krossades i stora mängder utanför megaliternas ingångar. Den var ingen vardagskeramik utan helt ägnad kulten kring de döda. Idéerna kring megalitgravar fick inte fäste i östra Mellansverige – det är ett viktigt förhållande. Människorna här valde en annan väg. Den starka megalitkulturen i sydväst uppfattades kanske som ett hot i ett samhälle som i mångt och mycket byggde på traditioner från mesolitikum, trattbägarkeramiken till trots. Alternativet till megalitisk trattbägarkultur var att söka andra förebilder, i människornas egen historia och i omgivningen. Den egna historien är berättelsen om jägarkulturen. I norr och öst finns starka jägarkulturer. Om den norrländska uppfattas som för nära och kanske hotfull även den, är kamkeramikerna i öst något att bygga på.

Gropkeramiken är alltså aktivt skapad genom att trattbägarformer groporneras och efterhand allt mer tillåts likna kamkeramik. Men, och det är viktigt, det *är* gropkeramik – inte kamkeramik! Den har andra former och är lätt att skilja från gropkeramik, som har skuldra, ett arv från trattbägarkeramiken. Gränsen mellan trattbägar-, grop- och kamkeramik



Fig. 1. Klassiskt ornerad gropkeramik från RAÄ 205:1 vid Arlandastad, foto G. Werthwein.

suddas alltså ut, kan det tyckas, men det är medvetna val och dekor och form tillsammans berättar om händelser i både tid och rum, om vi förstår att läsa den materiella kulturen rätt. Trattbägarkulturens keramikplatser, där agrara produkter konsumerades under rituella former, lämnades och istället förstärktes kustens platser, nu med massiva deponeringar av sönderslagen gropperamik. Detta kan faktiskt jämföras med krossandet framför megalitgravarna från samma tid i söder. Keramikmängderna kan vara desamma utanför en trattbägargånggrift och på en gropperamisk strand.

Vad gjorde gropperamikerna mer på stranden? Man hanterade sina döda på olika komplicerade sätt. Återigen är jämförelsen med megalitgravar aktuell. Man måste ha ätit och druckit ur keramiken. Inte agrara produkter nu, utan vilda, som säl från havet. Gropperamiska stränder omtalas oftast som boplatser. Men vad är det för boplatser? Där finns inga hus eller hyddor för boende, inga härdar eller kokgropar för vardaglig matlagning, även om en del arkeologer fortfarande påstår det. Även här kan megalitgravarna hjälpa oss att tänka rätt. Utanför ingången där keramiken krossats har man så klart inte bott. Ingen skulle hävda det. Jag menar därför att man likaledes ska söka gropperamiska boplatser där det *inte* finns keramik. Det är utmaningen. Dessa platser blir registrerade som just stenåldersboplatser. De kan ha hus, hyddor, kokgropar och härdar – men de blir inte just gropperamiska. Det *gropperamiska* är därför en central aspekt, en ideologisk tårtbit, utav något mycket större – ett helt samhälle, men är inte hela samhället.

När en gropperamisk plats grävs på rätt sätt hittas gravar och spridda människoben. Bästa exemplet är Ajvide på Gotland med sina många välbevarade

gravar, huvudsakligen från yngre gropperamisk tid. Här finns också många stolphål, men de bildar inte hus eller hyddor. Det har istället varit resta stolpar som markerat olika saker på gravområdet. I, kring och över gravarna finns som sig bör krossad keramik. Inga hela kärl finns som gravgåva – keramiken är kollektiv och föräras inte individen i graven. Samma sak gäller gånggrifterna där inga kärl placeras inne i kammaren.

Gropperamiska så kallade boplatser har alltså inga härdar trots all matlagning, sältranskokning och keramiktillverkning som borde ha ägt rum där. Detta borde vara en väckarklocka. När härdar hittas, visar det sig ofta att de är från äldre järnåldern, då många utomhushärdar placeras runt om på som viktiga uppfattade platser i landskapet. Tydligt har man då uppfattat gamla keramikplatser som speciella, precis som också vi borde göra idag.

Ett viktigt undantag från bristen på härdar finns – Alvastra påbyggnad i Östergötland. Här finns 100-tals härdar. Platsen är en gropperamisk plattform i våtmark. Här, där alla härdar finns, har man inte bott. Härdarna har istället använts till brännoffer, en tradition som är utbredd under trattbägartid. Den traditionen kan här ha varit fortsatt viktig på grund av just dessa gropperamikens omfattande agrara verksamhet. Trattbägarkultur och gropperamisk kultur möts på ett komplext sätt i Alvastra, där talande nog en megalitgrav finns ett par kilometer bort. Hela påbyggnaden kan liknas vid en megalitgrav i trä, med depositioner inte minst utanför ingången i sydöst, men mängden depositioner och härdar på plattformen är en avvikelse från megalitgravarna.

Varför upphör gropperamikerna? Det börjar med ett nytt ideologiskifte. Vi kallar denna nya ideologi

båtyxekultur. Den är en del av ett stort europeiskt komplex som finns både söder och öster om östra Mellansverige och som har många namn, bland annat snörkeramisk kultur, enkelgravskultur och stridsyxekultur. Inte minst boskapsskötsel tycks ha idealiserats inom detta komplex. I det sydskandinaviska området förändras ca 2800 f.Kr megalitisk trattbägarkultur till båtyxekultur genom detta skifte. Det är en elitistisk ideologi, som betonar några utvalda individer enligt europeisk modell. Skillnaden gentemot den kollektiva ideologin under megalitgravarnas tid är tydlig, men det är förändringar inom samhällen vi ser – inte nya folk och inte heller nya ekonomier.

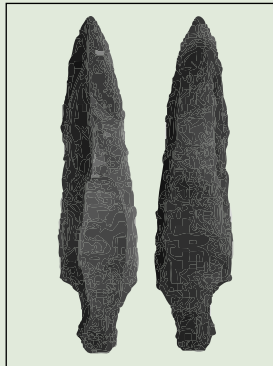
I östra Mellansverige märker vi båtyxekultur i de gamla inlandsområdena, där trattbägarkulturens keramikplatser fanns. Samma lokaler söks nu upp, bland annat för begravingar i båtyxekulturens karakteristiska linjegravar, det vill säga enskilda individer, utrustade med bland annat dryckesbägare, som bildar linjer, kanske släktlinjer, utmed möjliga vägar på höjdsträckningarna i landskapet. Detta är en variant på vad som hände vid ideologiskiftet mellan trattbägarkultur och gropkeramisk kultur – människorna väljer genom att ta till sig en stark idé från omvärlden, men samtidigt förankra den i den egna historien, nu genom att återaktivera de gamla agrart inriktade rituella platserna. Talande nog är båtyxekulturens snörörnerade bägare yttligt sett mycket lik den äldre trattbägarkeramikens snörörnerade kärl. En tydlig återkoppling till både platser och keramikdekor alltså – keramikformen är däremot helt olik.

Allt fler brukare av gropkeramikideologin går över till båtyxeideologin och därmed försvinner

den förstnämnda efter hand. Vi ska komma ihåg att det främst är den gropkeramiska tårtbiten som byts ut mot båtyxetårtbiten. Bägge tårtbitarna är nära kopplade till hanteringen av de döda, precis som var fallet med trattbägarideologin. Hur resten av samhället förändras, det vill säga boplatserna, ekonomin, och den sociala strukturen i övrigt, vet vi nog för lite om ännu. Men med facit i hand, den efterföljande senneolitiska tiden, kan vi säga en del.

Nu betonas, från ca 2300 f.Kr, hushållet uttryckt genom stora tvåskeppiga långhus för de levande och kollektiva megalitiska hällkistor för de döda. Keramiken blir till synes hushållsinriktad och förenklad, men med ny distinkt form, rakväggig enligt utländsk förebild. Agrara näringar expanderar och landskapet öppnas. Gropkeramiska stränder och båtyxekulturens linjegravfält lämnas, men där så är möjligt återaktiveras begravingar i trattbägarkulturens gamla megalitgravar, de dödas kollektiva hus. Borta är idealiserandet av havet och stranden, av boskapsskötselns mobilitet – istället samlas man kring långhuset och hushållet. Men vem samlar människorna? Vi kan ana en elit, sprungen ur båtyxeideologin, som sedan under äldre bronsålder blir riktigt synlig för oss, återigen genom rika individuella gravar.

I denna boks artiklar kommer mängder av spännande tankar fram. De baseras på en gedigen materialkännedom och nya utgrävningsresultat. En del tankar passar in i min bild, andra gör det inte. Många leder vidare. Gropkeramikerna kanske inte fanns, konturerna löses upp i tid och rum – men företeelsen är i hög grad levande för oss. Debatten och forskningen kan fortsätta.



De bortglömda

- berättelsen om östra Sveriges
neolitiska jägare och samlare

Niclas Björck
RAÄ UV Mitt Uppsala

De bortglömda

– berättelsen om östra Sveriges neolitiska jägare och samlare.

Niclas Björck

Vår bild av forntiden består av små berättelser sprungna ur i stort sett slumpmässigt framkomna ledtrådar bland det som råkat bevaras. Från detta skapas sedan en stor berättelse, en teori, om det förgångna. De små berättelserna inordnas i den stora antingen som en bekräftelse eller som ett undantag, en kuriositet, i relation till denna. Nya små berättelser kommer i en ständig ström men att förändra de stora kräver att man frigör sig från äldre idéer och tar ett samlat grepp på ett nästan oöverblickbart materialflöde. Det följande är ett sådant samlat grepp på iakttagelserna och ett försök att sätta samman dessa till en ny stor berättelse om yngre stenåldern i östra Sverige. I detta arbete förbleknar den östsvenska neolitiska jordbrukskulturen och fram träder istället framgångsrika jägare och samlare som verkar ha stor betydelse i denna region under neolitikum. En sådan omtolkning görs naturligtvis inte på några sidor utan bygger på resultat från ett stort antal utgrävningar och nyligen gjorda genomgångar där ett samlat grepp tagits på t.ex. bostäder, boplatser, gravar men också materialkategorier såsom keramik, sten och ben. Underlaget på vilket tolkningarna bygger finns således att tillgå i de arbeten som refereras i texten.

Yngre stenåldern i Östra Sverige – en mångtydig historia

Omkring 4000 f. Kr., då Mälardalen fortfarande var en av skärgård starkt präglad miljö, sker förändringar i de arkeologiska materialen som gjort att en ny period avgränsas (Neolitikum, ca 4000-1800 f. kr). Denna över 2000 år långa period skiljer sig från äldre skeden framförallt genom att människorna i tilltagande omfattning börjar använda keramik, dvs.

förvarings- och kokkärl i bränd lera. Levnadssättet med kustboplatser, marin jakt och fiske visar däremot kontinuitet från äldre perioder. Människorna kring Mälardalen är jämfört med omkringliggande områden tämligen sena i att börja utnyttja keramik. I Finland och på Åland har man brukat sådana kärl i nästan 1000 år, från ca 5000 f. Kr och i södra Sverige och Danmark började man tillverka keramik kärl ungefär 4500 f. Kr. Under lång tid väljer således människorna i Mälardalen bort denna teknologi. Detta trots att man har ett levnadssätt som i övrigt liknar det som finns i de områden där keramik introduceras tidigare. När keramik börjar brukas är denna gropornerad, ett skick som inte förekommer hos föregångarna i söder (ertebölle, bandkeramik) utan bara i norr och öster (kamkeramik).

Den gropornerade neolitiska keramiken i östra Mellansverige är mångtydig. Trots att den oftast och i stor omfattning påträffas på kustboplatser där människor har uppehållit sig året om har den under äldre delen av den neolitiska perioden kopplats samman med neolitiseringsen. Kopplingen har blivit så stark att det inte längre krävs spår av jordbruk för att konstatera att keramiken hör samman med ”Trattbägarbönder” och jordbrukets införande. Istället räcker det med keramiken i sig, för att konstatera detta. En värdering av den sammanlagda fyndkontexten (t.ex. säl och fisk på strandnära boplatser) blir sekundär i förhållande till berättelsen om jordbruk av centraleuropeiskt ursprung som blivit en självklar förförståelse. En frigörelse från denna förförståelse krävs för att en ny och mer rättvisande bild av tiden och människorna skall kunna skapas. Vi står nu i ett skede då omfattande arkeologiska utgrävningsmaterial utförda med moderna holistiskt inriktade metoder finns tillgängliga och en ny neolitisk historia kan och bör byggas på denna grund.

Framväxten av förförståelsen

De östsvenska keramikboplatserna behandlas redan i det allra första numret av Fornvännen 1906

där Oscar Almgren skriver om några uppländska stenåldersboplatser. I diskussionen lyser antaganden och fördomar om förhistorien igenom när han diskuterar keramikornamentik. Efter en beskrivning av hur simpel den östsvenska ornamentiken som regel är konstateras att:

"I mera sällsynta fall förekommer emellertid hvad man skulle kunna kalla en vertikal gruppering i ornamentens ordning. Denna ornamentik vittnar onekligen om framsteg, och jag anser det högst sannolikt, att vi häri ha att se ett inflytande af den präktiga ornamentik som uppträder i södra

Skandinavien under dösarnes och gånggrifternas tid" (Almgren 1906:102).

Associationerna formas så att de bekräftar den ursprungsmyt, den historia nationalstatens förhärlikande kräver. Den präktiga förhistoria med mäktiga monument som kännetecknar Skåne och Danmark kan genom orienteringen av linjer på keramikskärvor bevisas finnas även i Mälardalen. Man når dock inte ända fram till den enhetliga rikshistorien, då skillnaderna mellan den materiella kulturen i Skåne och Norrland är alltför stora. Norrland släpper man och denna region beskrivs



Fig. 1. Den omdiskuterade keramiken. Dessa gropornerade skärvor från den neolitiska kustboplatserna vid Högmossen (ca 3500 f. Kr) kan exemplifiera den keramik, ofta handlar det om hundratals kilo, som framkommer på kustboplatserna. (Björck & Hjærtner Holdar 2008).

länge som en efterbliven landsdel dit sydlig högkultur anländer sent (Baudou 1992; Loeffler 2007:119ff). Skifferredskap är ett exempel på en fyndkategori som drabbats av förutfattade meningar kring diffusionsriktningar och kulturtänkande (Almgren 1906; 1914; Hallström 1929:51). Ibland har hävdats att de gropkeramiska skifferspetsarna är alla skifferredskaps ursprung. Då dessa redskap är vackra antogs givetvis att de borde vara kopior av sydsandinaviska förlagor (Almgren 1914). Idag vet vi att dessa redskapstyper har använts alltsedan mesolitikum och att redskap av denna typ brukats genom hela neolitikum. Om man vill tala om ett ursprung torde detta vara nordligt eller östligt.

När det gäller skifferredskapen i östra Sverige betraktar jag dessa som en lokal produktion och tradition. Då obränt ben bevaras kan man se att likartade redskap har framställts i båda materialen (Stenberger et al 1943:taf 7; Janzon 1974). Ben och skiffer är tydligen inbördes utbytbara, två material med plastiska egenskaper som brukats på ett likartat sätt. Man får anta att proportionerna av utnyttjandet av skiffer respektive ben varierat beroende av tillgången på skiffer. Där obränt ben inte bevaras blir naturligtvis denna typ av redskap mer sällsynta. Att skifferredskap trots detta finns i stort antal i östra Sverige måste få konsekvenser för tolkningen av kulturhistorien. Idag vill man gärna tolka skifferartefakterna, trots deras långa historia i området, som import. När materialet bortförklaras på detta sätt kan Mälardalen även fortsättningsvis på ett otvetydigt sätt knytas till ett sydligt kulturområde, där skiffer inte brukas. Därigenom kan den enhetliga sydsvenska ursprungsmyten upprätthållas. Ursprungsmyten blir därmed en central faktor i styrningen av vilka kulturella släktskap som man utläser ur fragmenten från det förflutna. Det blir helt enkelt en fråga om vilka berättelser som är politiskt, akademiskt gångbara och vilka som inte är detta. Att materialen i hög grad präglas av skifferredskap, s.k. finska krummejslar, trindyxor, lerfiguriner, att benmaterial helt domineras av mar-

ina djur, att boplatserna ensartat är lokaliserade till skärgården, att monumentalt gravskick helt saknas, är i detta perspektiv av sekundärt intresse och inte på något vis komplicerande när det gäller kulturell attribuering eller myten om ursprunget.

Kring betydelsen av gränser

Att gränser har betydelse, både för hur vi avgränsar och hur vi uppfattar de arkeologiska lämningarna är helt klart. Det är inte forntida gränser utan i hög grad våra nutida, språkliga och politiska gränser som avspeglas. Beroende på vilken sida av sådana gränser som en plats ligger på, blir dess sammanhang (kulturattribuering) och därmed associationerna styrda av detta (Björck & Larsson 2007b). När man talar om diffusa storheter som arkeologiska kulturer, så saknar dessa enhetlig betydelse under neolitikum, likväl som under andra perioder. Det finns ingen enhetlig trattbägar-, gropkeramisk-, kamkeramisk- eller ens stridsyxekultur inom de områden som utpekats som präglade av respektive företeelse. Inom sådana områden finns istället en mångfald av samhällen med olika ekonomiska strategier, organisation och kontaktområden. Dessa samhällen delar i olika grad materiell kultur, sannolikt oftast i flytande övergångar för skilda företeelser. När det gäller östsvenskt neolitikum kan inte detta område, ens under den tidigneolitiska fasen, säkert knytas till enbart ett sydvästligt område.

Undersökningar under senare år har tydligt visat att människorna genom hela den neolitiska perioden levt av insamling av vegetabilier, marin jakt och fiske (Björck 2000a; 2007abc; Björck & Hjærtner Holdar 2008). Näringsstrategier man har haft gemensamt med många människor i norr och öster vid denna tid. Man har av allt att döma levt året om på boplatser i skärgårdarna och bostäderna är främst rundade hyddor ofta i form av kustbyar med flera bostäder – även detta har stora likheter med levnadssätt som varit vanliga både, norrut och österut under denna tid (Ranta 2002; Pesonen 2002:18ff; Björck 2007c). Gravskicket präglas av jordningar med rödockra,

även detta har man gemensamt med människorna i norr och öster (Björck 2007a).

Östra Sverige har således en särprägel, som är värd att lyfta fram. Influenser har kommit ifrån söder, norr och öster. Denna iakttagelse är inte ny, utan det har alltid funnits forskare som har uppmärksammat likheter mellan material i östra och norra Sverige och material öster om Bottenviken och tvärtom (Wibling 1899:281f; Almgren 1914; Ailio 1919; Europaeus 1919; Santesson 1941:29; Arbman 1945; Hellman 1946; Åyrypää 1955; Carpelan 1975; 1977; Wyszomirska 1984; Halén 1994; Falk 1997; Miettinen 1999; Werbart 1999; Malmer 2002:84ff; Björck 2003; jfr dock Baudou 1987). Trots de uppenbara samband som lyfts fram behandlas området ändå oftast som att det skulle vara en del av en enhetlig kultur med utsträckning ända ned mot Skåne/Danmark. Trots materialens mångtydighet har man således arbetat vidare i en tradition där södra Sverige till stor del tolkas som kulturellt enhetligt. Detta gäller inte minst det tidigneolitiska skedet (Florin 1958; Carlsson 1998; Burenhult 1991; 1999; Sundström 2003; Gill 2003; Hallgren 2008). När man genom riktade urval av fynd anser att man visat ett sydligt släktskap, är nästa steg att påstå att övriga delar av samhället också har stora likheter med Sydsandinavien under denna tid. En övergång som är allt annat än självklar. Den grundläggande orsaken till uppreparandet av dessa bilder är sannolikt att det handlar om ett medvetet eller omedvetet reproducerande av den nationella ursprungsmyt som en gång skapade tanken på det enhetliga Sydsverige.

Det finns flera gränser i vår samtidshistoria som kan ha påverkat perceptionen av forntiden. Att Finland är en nation som relativt sent blivit en självständig stat kan vara en orsak till att Oscar Almgrens förmodan, baserad på likheter, att den äldsta keramiken i Finland nog var av svenskt ursprung (Almgren 1914). Tanken kom att förnekas från finskt håll. En reaktion mot detta svenska

återockuperande av den, före 1809, östra landsdelen kan ha påverkat den skarpa gränsdragning mot Sverige som utmålas mot Åland. Detta leder senare till slutsatsen att den finska keramiken kan vara spåren efter en första finsk-ugrisk invandring. En förmodan som definitivt på tveksamma grunder befäster existensen av en förhistorisk gräns mellan nationalstaterna med ungefär samma utsträckning som nuvarande riksgräns (jfr Stenbäck 1998; 2003; Hallgren 2008). I vårt land är det istället så att man hellre betraktat sig som en del av en västlig sfär. Det finns dels en djupt förankrad rysskräck att hänvisa till och i senare tid, efter andra världskriget, har nog också funnits en stark önskan att befinna sig väster om järnridån. En ridå där ideologiskt präglad forskning på båda sidor försvårat möjligheten att se samband. Modern forskning har emellertid, när det gäller andra perioder bronsålder, järnålder och senare lyft fram de rikliga kontakter över Östersjön som faktiskt har funnits (se t ex Baudou 1987; Hjærtner Holdar 1993; Jansson 1999, 2005; Mangelsdorff 2007). Det är därför hög tid att en modell som förklarar och integrerar sådana iakttagelser även i vår bild av stenåldern skapas.

Frågan om till vilket panskandinaviskt kulturkomplex som lämningarna i östra Sverige skall knytas har böljat fram och åter. Antagandena baseras vanligen på enskilda artefakter och sådana finns som pekar lite varstans. Frågan är emellertid om detta är en fruktbar ingång. Leder anknytandet av den påträffade artefakten till en överregional konstruktion till någon ny eller djupare kunskap? I östra Mellansverige finns ett flertal av de företeelser som är karaktäristiska för människorna i norr och öster. Ser man till gravskick, levnadssätt, bostäder och t ex symbolvärld är det sannolikt att ett nordligt eller östligt område står dessa människor närmast (Ozols 1974; Wyszomirska 1984; Werbart 1999; Björck 2002, 2003). Betraktar man istället vissa yxor eller gravar blir ett sydvästligt område aktualiserat (t.ex. Gill 2003; Björck 2007a; Edenmo 2008; Hallgren 2008). Utifrån båda dessa perspektiv är man

nog idag överens om att det östsvenska neolitikum är en ”annorlunda” kulturyttring och att en tydlig enhetlighet saknas. Vad debatten handlar om är till vilken överregional kulturkonstruktion lämningarna närmast skall knytas. Detta är en öppen, kanske inte ens viktig, fråga. Möjligen är det en felställd fråga och förvirringen handlar om att det finns en neolitisk mångfald, flera neolitiska samhällen med olika inriktningar och ursprung. Om så är fallet kan diskussionen aldrig nå konsensus, för detta krävs en ny mer samhällsinriktad arkeologi.

Massmaterialens vittnesbörd och det neolitiska levnads-sättet i östra Sverige

En modern arkeologi bör vara samhällsorienterad och arbeta med den samlade bild av boplatser som skapas av fynd, konstruktioner och analyser. Om det är något som vi kan lära oss från diskussionen kring var gränser mellan olika företeelser egentligen gick, borde det vara att neolitiska samhällen inte kan ha fungerat på en panskandinavisk nivå. Vi måste ta till oss det orimliga i att diskutera detaljer i samhällsorganisation med utgångspunkt i att utifrån t ex ett lerkärls ornering knyta platsen till en tänkt enhet på denna nivå. De avgränsningar vi härigenom skapar har sannolikt liten relevans för den komplexa mosaik som utgjorde forntida samhällens utbredning. En förståelse för samhällsnivån bör arbeta med väl avgränsade områden. Inom områdena måste en mycket god upplösning skapas, för att vi skall kunna närma oss målet (t.ex. Björck 2000b). Det är också helt nödvändigt att arbeta holistiskt och väga in många variabler.

De massmaterial (sten, ben och keramik) vi finner på neolitiska kustboplatserna måste tillåtas prägla bilden av tiden. Det är bara detta material som kan ge en arkeologiskt underbyggd bild av hur flertalet av människorna i östra Sverige levde under yngre stenåldern.

Ben

När det gäller benmaterialen visar analyser och sammanställningar av hundratals boplatser att det är fiske och jakt på säl man främst levde av (t.ex. Storå 2001abcd; Olson 2008; Björck 2007c; Bäckström 2007; Björck & Hjærtner Holdar 2008). Detta är inte ovanligt utan är legio under stenåldern före senneolitikum i östra Sverige, Norrland och Finland. Man skall inte heller glömma att det är ett levnadssätt med rötter långt ned i mesolitikum. Att människorna i östra Sverige har valt detta levnadssätt är naturligt som ett led i en tradition men också därför att miljön i detta område vid denna tid är helt präglad av skärgård.

Keramik

Kamorerneering präglar keramiken redan från tidig-neolitikum och sedan genom hela perioden. Groporerneering är också otvetydigt av östligt ursprung och förekommer inte i denna form inom kontinental bandkeramik eller ertebölle och inte heller på den äldsta trattbägarceramiken. Däremot är denna typ av gropar vanliga i både Finland och Ryssland, dvs. kamkeramiskt område. Många andra variabler såsom figurativa ristningar i kär-len, magring, förändring av magring över tiden, mynningsformer och invändig ornering skulle kunna framhållas. Under hela neolitikum finns det således många variabler som visar att människor i östra Mellansverige haft starka band både norrut och österut, likväl som mot söder (Wyszomirska 1984; Werbart 1999: 336ff; Björck 2003; Ytterberg 2007; Hallgren 2008). Det som skiljer är vilka tolkningar man gör av dessa iakttagelser.

Keramik förekommer mycket rikligt på neolitiska kustboplatser, ofta finns, trots en relativt kort brukningstid, hundratals kilo med keramik. Den beständiga keramiken är i hög grad bevarad och kan därför vara en ingång till att förstå hur material deponerats inom boplatserna: Den kan också, genom t.ex. lipidprovtagning, belysa hur kärnen brukats. Det har påvisats att de största kärnen (>30 cm i diameter)

ofta har fungerat som vatten- och förvaringskärl. De mellanstora kärnen (ca 20 cm i diameter) har fungerat som kokkärl och de minsta kärnen (<10 cm i diameter) har sannolikt fungerat som servis eller dylikt (t.ex. Björck 1998; Björck & Hjærtner Holdar 2008). Den enahanda mathållningen med fisk och andra marina jaktbyten som framträder i benmaterial kompletteras av resultaten från lipidanalyser. I de senare påvisas de marina proteinerna men också ofta vegetabilier som med kolhydrat kompletterat kosten. Vegetabilier har antagligen varit lika viktiga som köttet i kosten men ofta är det bara brända hasselskal som indikerar denna del av kosten i det arkeologiska materialet. De fettanalyser som utförts på kokkärl ger en antydning om att grytor av olika slag kanske har varit en vanlig maträtt. Analyser av fytoliter har visat att också vattenlevande växtlighet samlats in och brukats (Brorson et al 2007; Björck & Larsson 2007a; kap 6).



Fig. 2. Ett urval av de yxor som framkom på den neolitiska kustboplatsen vid Högmossen (ca 3500 f. Kr). Trindyxor av denna typ är i bruk från mesolitikum fram till mellanneolitikum på kustboplatserna och visar liksom gravskick och jaktstrategier kontinuitet (Foto: N. Björck).

Sten

Den tredje kategorin av fynd som dominerar på kustboplatserna är stenredskap. Det rör sig om redskap i kvarts, skiffer, sandsten och olika bergarter. Från väldokumenterade och storskaligt undersökta lokaler har det visat sig finnas en mångfald av funktioner, det rör sig om t.ex. slipstenar, knivar, sågar, sticklar och yxor. På lokaler såsom Fräkenrönningen och Högmossen finns en tendens till att en likartad uppsättning av redskap, en verktygslåda, finns i området kring vardera bostaden. På Högmossen visade slitspårsanalyser att redskapen brukats på många olika material (t.ex. skinn, trä, ben) (Lindberg 2007; 2008). Många av stenredskapen visar på kontinuitet från mesolitikum till sen mellanneolitikum, t.ex. trindyxor, kvarts- och skifferbruket.

Bostäderna och boplatsoorganisation

De bostäder som framkommit på neolitiska kustboplatser är ofta relativt små och har haft takbärande väggar (Artursson 1996ab; Apel et al 1997; Björck 1998; Björck & Björck 1999; Björck & Larsson 2007a). Allt eftersom fler konstruktioner av detta slag dokumenterats har det blivit uppenbart att bostädernas utseende under stenåldern har varierat både över tid och regionalt. Det finns dock generella drag som kan sägas spegla idéer och intentioner bakom dessa bostäder. I ett långtidsperspektiv framträder mönster som sannolikt berättar om samhällsutveckling och förändringar som skett över tid (Björck 2007b; 2011:117ff).

Vid övergången från mesolitikum till neolitisk tid försvinner den typ av ensamliggande större bostäder som finns under mesolitikum (Björck m.fl. 2000; 2007b; 2011). Kanske avspeglar det en förändring i gruppsammansättningen i bostäderna och på boplatserna. Denna förändring kan ha att göra med förändringar i levnadssätt som sker under senmesolitisk tid. Parallellt med att bostaden

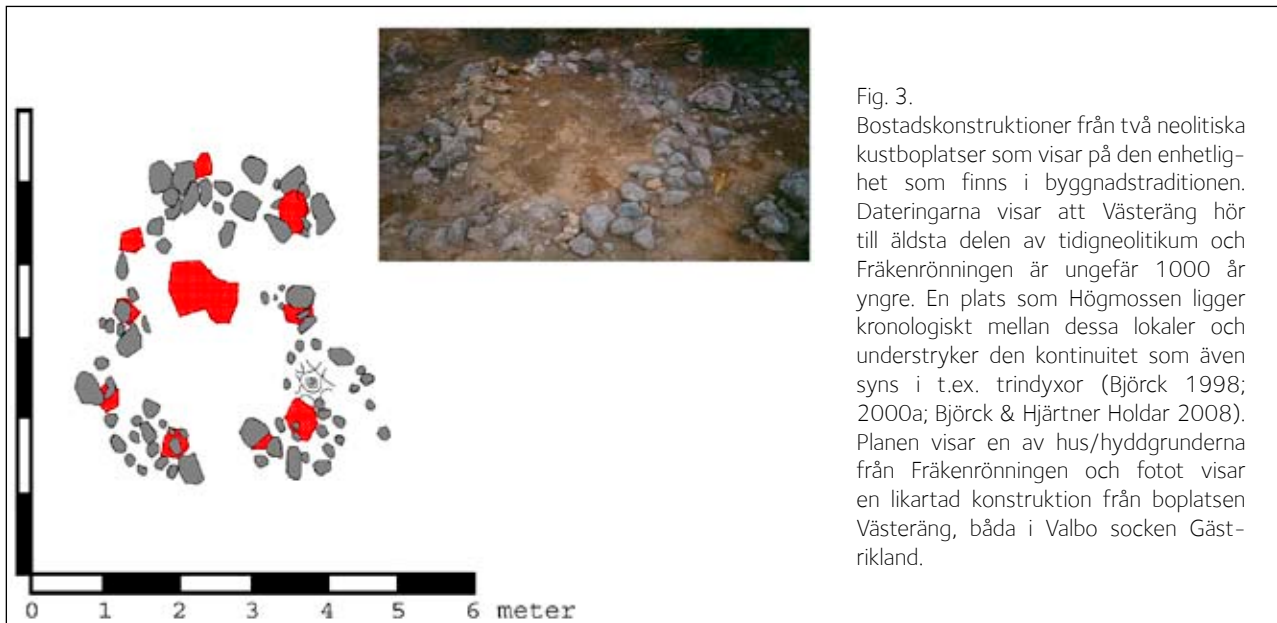


Fig. 3.
Bostadskonstruktioner från två neolitiska kustboplatser som visar på den enhetlighet som finns i byggnadstraditionen. Dateringarna visar att Västeräng hör till äldsta delen av tidigneolitikum och Fräkenrönningen är ungefär 1000 år yngre. En plats som Högmossen ligger kronologiskt mellan dessa lokaler och understryker den kontinuitet som även syns i t.ex. trindyxor (Björck 1998; 2000a; Björck & Hjærtner Holdar 2008). Planen visar en av hus/hyddgrunderna från Fräkenrönningen och fotot visar en likartad konstruktion från boplatserna Västeräng, båda i Valbo socken Gästrikland.

minskar i storlek ökar antalet samtida bostäder på boplatserna. Från att tidigare ha varit enstaka blir dessa under neolitikum många. En av de platser som har denna karaktär är Pärälängsberget i Sörmland (Hallgren 1995). Kanske är det som iakttas en process mot en högre grad av kustnära bofasthet som indirekt avspeglas i bostädernas utformning. Förändringen kan tolkas som att människor under mesolitikum levde i grupper bestående av kanske två familjer under samma tak. Detta skiljer sig från de neolitiska kustboplatserna där bostäderna blir mindre men istället finns oftast 3-7 som är samtida på lokalerna. En rimlig tolkning är att de neolitiska grupperna är större men att varje familj nu har en separat bostad.

En likartad storskalig förändring i bostädernas utformning verkar åter ske vid övergången från MN-SN. Ett markant traditionsskifte sker då genom att runda till ovala mindre bostäder med takbärande väggar ersätts av större rektangulära mesulakonstruktioner. Tidpunkten för detta skifte antyder att förändringen i byggnadernas karaktär kan ha samband med att jordbruk blir mer allmänt vid denna tid. Det är intressant att det finns exempel

på denna typ av mesula hus redan under tidig och mellan-neolitikum men då alltid på platser med spår efter jordbruk (Hallgren et al 1997; Apel et al 1997; Artursson et al 2003; Holback et al 2004; Holback 2007; Lindqvist 2004; Ytterberg 2006; Björck 2007b: 2011). I samband med att bostäderna förändras under senneolitikum lokaliseras boplatserna också ofta till helt andra lägen i landskapet som är mindre väl lämpade för marin jakt och insamling. Mesulahusen kan vara uppemot 100 kvadratmeter stora och i dessa kan en grupp på 10-15 individer ha levt. Det ter sig sannolikt att långhusen representerar en övergång mot att leva i storfamiljer på gårdar, ett levnadssätt som också är vanligt i agrart inriktade samhällen under andra delar av förhistorisk tid. Är det kanske i detta sammanhang som introduktionen av den megalitiska idén, i form av hällkistor skall förstås? Det ter sig rimligt att dessa monument är ett utslag av en strategi att genom väl synliga konstruktioner markera gruppernas markanspråk. I detta kan man ana att förändringarna i bostädernas utformning, gravskick och levnadsätt också kan ha samband med ideologi och kosmologi (Björck 2007a). Det kan därför vara relevant att något belysa dessa fenomen i detta sammanhang.

Kosmologi

I östra Sverige finns några återkommande motiv, en bildvärld av vilda djur, som uppenbarligen haft en central funktion i de neolitiska människornas föreställningsvärld (Björck 2003; 2007ab). Dessa motiv, bland annat älgen, sälen, björnen, varg/räv/hund, örnen, ormen, återges i ristad eller skulpterad djurformer i sten, ben eller keramik. En likartad bildvärld i likartade material finns belagd hos människor i norr och öster under samma tid. Dessa bilder verkar vara en utveckling av en tradition med djupa rötter i mesolitikum. En annan aspekt som är gemensam i ett nordöstligt område från Mälardalen betraktat är gravskicket med rödockragravar på eller invid boplatserna. Återigen verkar detta vara en utveckling av en tradition med djupa rötter i mesolitikum (t.ex. Wyszomirska 1984; Larsson 1988ab; Burenhult 1991; 1999; Lindqvist 1994; Björck 2003; 2007a; Janzon 1974; Stenberger et al 1943).

Det kan vara av intresse att kontrastera lämningarna i östra Sverige, vars karaktär sammanfattats ovan, med samtida lämningar i Sydsandinavien (Skåne och Danmark). Detta inte minst då den nuvarande stora berättelsen handlar om enhetlighet mellan dessa områden. Inledningsvis kan den bildvärld som förekommer i det megalitiska området lyftas fram. Här är det inte några djur som ristats istället är det geometriska mönster som finns inristade på västeuropeiska megalitgravar. Flera forskare har lyft fram denna typ av neolitiska ristningar bland sydsvenska hållbilderna (Gelling & Ellis Davidson 1969:106 ff; Burenhult 1991:152; 1999; Bägerfeldt 1992:74). Att bildvärldarna är helt olika är bara en del i de påtagliga skillnader som föreligger. I Sydsandinavien byggs vid denna tid megalitiska monument, varav många står fortfarande idag trots överodling, täckande och nedrivning. De omfattande fynden från Döserygg i Skåne visar dessutom tydligt att de vi kan se fortfarande antagligen bara är en bråkdel av de som en gång restes. Redan under äldsta neolitikum finns långhögarna och senare

utförs begravningar vid olika typer av megalitgravar. Vidare förekommer sarupanläggningar som är stora borgliknande hägnader med kanske kultisk funktion. Boplatserna är gårdar med långhus och domesticerade djur (Artursson et al 2003; Svensson 2003; Andersson 2004; Rudebeck 2010). Allt detta är företeelser som starkt avviker från den bild som framträder allmänt i östra Sverige under motsvarande tid. Om lämningar av ovannämnda typ överhuvudtaget förekommer i östra Sverige så är det i anslutning till lerslätterna i sydväst dock utan att åtföljas av megalitiska monument. De nordligaste megaliterna är solitära i det inre av Östergötland och på Gotland. I andra delar av östra Sverige är det ovan beskrivna kustboendet, den marint inriktade jakten, de gropornerade kärnen, rödockra gravskicket samt lerfigurernas och skiffertraditionens bildvärld som starkt dominerar. Detta gör att en ensidig koppling av tidigneolitiska spår i östra Sverige till trattbägarkultur ter sig märklig.

Här argumenteras för att området under stora delar av den neolitiska perioden präglades av en helt annan kosmologi/ideologi än södra Sverige. Till stor del kan hela undersökningsområdet sägas vara en gränzson mellan två övergripande kosmologiska system under stenåldern (Björck 2007a). Dessa olika kosmologier till vilka människorna ansluter sig är spridda över mycket stora områden. Det ena, arkaisk animistisk kosmologi, har en mycket hög ålder och kännetecknas av bl.a. rödockragravskick och djursymbolik. Det förefaller höra nära samman med de jägare och samlare som levde i denna region. Det stora tidsdjupet och den vida rumsliga spridningen gör sannolikt att det vi ser är många olika variationer som dock bygger på en gemensam kosmologisk grund (Björck 2007a). Detta tankesystem verkar ha haft en än vidare spridning under äldre stenålder då lämningar med denna karaktär finns även i sydvästra delarna av Sverige. Under neolitikum finns det tydligt kvar och utvecklas vidare i östra Sverige och i ett nordligt område bort mot Ryssland. Detta sker parallellt med att indikationer på ett

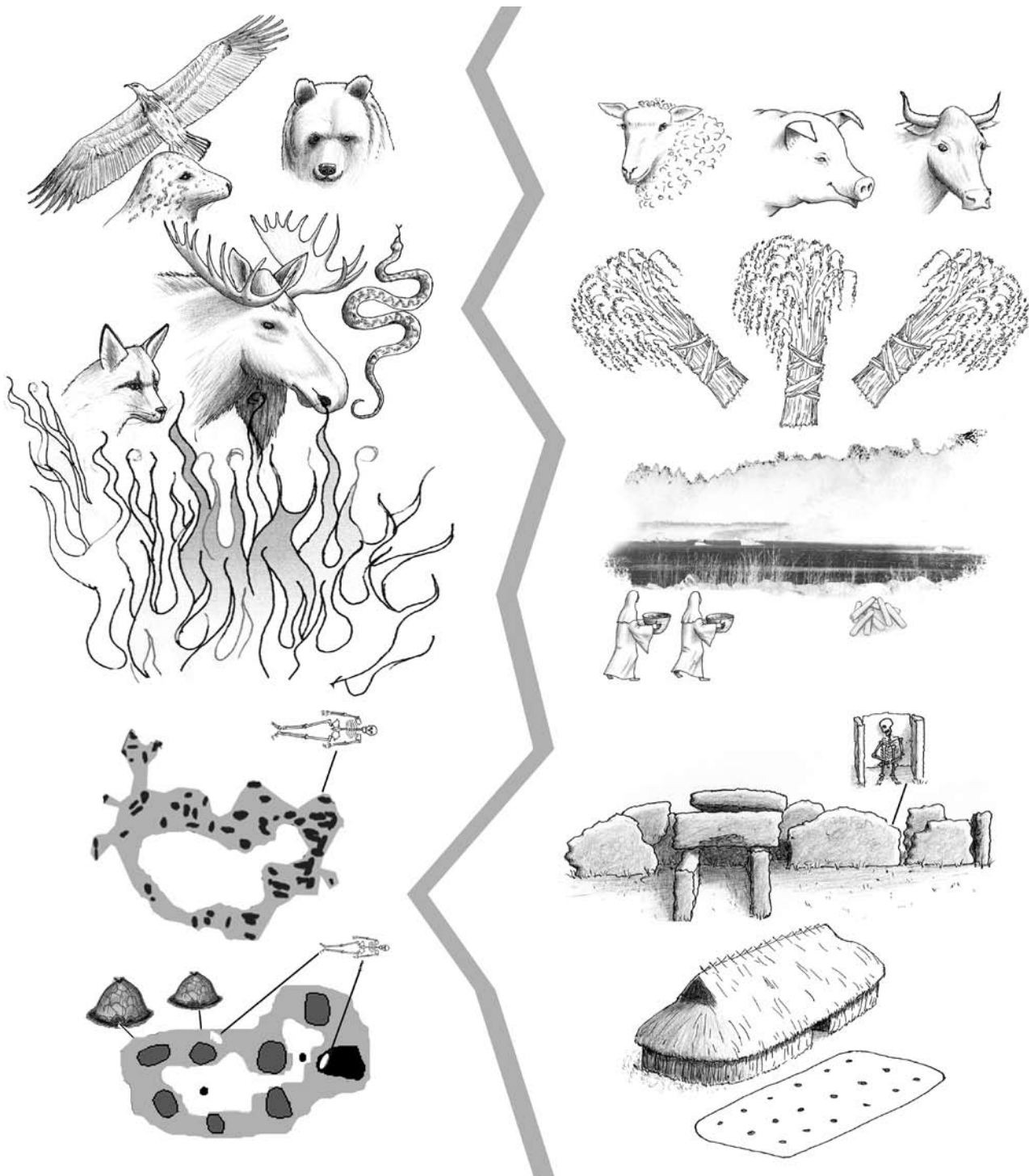


Fig. 4. Ett försök att illustrera skillnaderna mellan den arkaiska animismen och den nertiska kosmologin såsom de gestaltats i neolitiska lämningar. Bilden återger aspekter på människornas gravskick och skillnader i världsbild som är den underliggande orsaken till den divergering som kännetecknar den neolitiska perioden inom undersökningsområdet. Skillnaden visas som en spricka, den arkaiska animismen till vänster och det nertiska till höger. Till vänster längst ner finns en plan och två rekonstruerade bostäder från den neolitiska kustboplatsen Fräkenrönningen. Ovanför denna i planen över det neolitiska gravfältet vid Ajvide ser man att rummen har en identisk organisation. Ovanför elden (rödockra) syns några av de djur som gestaltas i djurikonografien. Till höger finns en plan och en rekonstruktion av ett långhus och dess tidsbeständiga gestaltning megaliten. Ovanför dessa illustreras de för denna hållning viktiga offren i våtmarker. Högst upp illustreras det jordbruk som verkar höra nära samman med denna hållning (teckning Ylva Roslund Forénus).

annorlunda tankesystem börjar uppträda. Det andra tankesystemet, den nertiska kosmologin, har ett nära samband med grupper där jordbruk börjar få betydelse. Det nertiska som hör nära samman med jordbruk har sannolikt förmedlats till regionen via linjebandkeramiska samhällen i Centraleuropa.

Den nertiska hållningen hör nära samman med jordbruk och domesticerade djur. Det verkar emellertid också få konsekvenser för människornas synsätt när det gäller grundläggande idéer kring ägande av mark, behov av offernedläggelser och monumentbyggnad. Sambanden är komplexa och långt ifrån entydiga. Med sådd och skörd följer dock sannolikt nya perspektiv på ägande av mark. Monumenten, stenhusen, har säkerligen haft betydelse för att, med förfäderna som argument, i beständiga material befästa släktens anspråk på platsen. Offer, som verkar få ökad betydelse inom detta nya kosmologiska system kan ha haft många olika orsaker. En viktig sådan är dock ett cykliskt tänkande där offernedläggelser, kanske syftade till att försäkra sig om återväxt. I detta perspektiv är det direkt kopplat till odling.

De förgätna urinvånarna?

Idag går dateringarna av platser som har alla karaktäristika av neolitiska kustboplatser a la GRK tillbaka till äldsta tidigneolitikum i Östra Sverige (t.ex. Edenmo et al 1997; 183; Segerberg 1999; Björck 2000a). Att kalla äldre lokaler med denna karaktär för trattbägarkultur och de yngre för gropkeramik är att göra brott mot en företeelse som uppenbart har kontinuitet (t.ex. fig 3). Likheter mellan mesolitiska och gropkeramiska levnadssätt och gravar har tidigare varit ett problem då nästan tusen år skiljer företeelserna. Problemet är att det i den äldre stora berättelsen finns en 700 år lång period präglad av jordbruk innan de mellanneolitiska marina jägarna antrar scenen.

Den bild som presenterats här ger en enkel förklaring till hur den gropkeramiska traditionen uppstod.

Det är inte fråga om att jordbruk anammas för att sedan överges och sedan åter tas upp. Istället är det i östra Sverige så att det hela stenåldern igenom fram till senneolitikum finns samhällen som förvaltar ett mesolitiskt levnadssätt och mesolitiskt kosmologiskt arv. Kanske trängs dessa grupper under perioder mot nordöst men de är hela tiden livskraftiga. En stor berättelse med denna utformning får långtgående konsekvenser för hur vi ser på neolitikum i regionen. Om det accepteras att en del människor i östra Sverige levde i framgångsrika komplexa jägar- och samlar grupper under hela stenåldern fram till senneolitikum löser detta flera problem och märkligheter i den gamla ”stora berättelsen” (jmf Björck 2007a; 2007b; 2007c). Det leder inte bara till att inbördes olika företeelser som tidigare sammanförts i innehållslösa klassifikatoriska fack åtskiljs utan leder också till att de gränsdragningar mot människor som levde på likartat sätt vid andra stränder kring norra Östersjön upplöses. Det leder också till de märkliga, svårförklarliga, svängningar mellan jordbruk och jakt som saknar analogier i mänsklighetens historia enkelt förklaras (Diamond 1999).

Vi får räkna med att de grupper som levde kring norra Östersjön under tidig- och mellanneolitikum hör till de mer komplexa jägar- och samlargrupperna. Bofastheten, boplotsorganisationen, bygdeorganisationen, symbolvärlden, lagringsekonomin och den storskaliga inriktningen på vissa rika resurser är alla indicier på detta. Samhället har utvecklats under loppet av neolitikum kanske som ett svar mot de impulser som kommer från sydväst. Utvecklingen är inte minst synligt i den mellanneolitiska expansionen då detta levnadssätt i tilltagande grad verkar expandera mot sydväst (Browall 1991). Att dessa grupper valde att leva av och vid havet och valde bort jordbruk är inte särskilt underligt betraktat i sitt sammanhang. Den fråga vi kanske bör ställa oss är snarare vilka omständigheter som drev fram den förändring som sker vid övergången mot senneolitikum i regionen (jmf. Diamond 1999; Ames & Mascher 1999:29).

Implicit i denna stora berättelse ligger att Mälardalen under stenåldern var ett område där människor som verkar ha haft mycket skilda levnadssätt och kosmologier möttes (jmf. Björck 2007a). Till skillnad från andra områden verkar människorna på kustboplatserna ha bibehållit sin särart i Mälardalen. Människorna på kustboplatserna traderade en uråldrig animistisk bildvärld som konstnärligt kan sägas nå sin höjdpunkt i föremål såsom Gullrumskammen från Gotland, benfiguren från Korsnäs, Alundaälgen eller t.ex. Björnhuvudklubban från Stora Vika (Olsson et al 1994; Burenhult 1999:348; Werbart 1999:336ff; Björck 2003). Mot detta står det nertiska, odling och boskap och en bildvärld av geometriska figurer.

Den enklaste förklaringen till dessa helt olika förhållningssätt är att det rör sig om olika befolkningsgrupper. Detta är en tanke som diskuterats redan under 1800-talet av t.ex. Sven Nilsson så på ett sätt är cirkeln därmed sluten (Nilsson 1866). Likheterna är dock ytliga och den nya modellen är byggd från en numera omfattande empiri och är betydligt mer komplex. Det rör sig sannolikt dels om en grupp som finns i östra Sverige och förvaltar ett mesolitiskt arv som före neolitiseringsen fanns även i t.ex. Skåne och dels en grupp som anländer från sydväst med andra idéer. De skärgårdar som präglade stora delar av Mälardalen under neolitikum är ett landskap föga lämpat för odling och boskap. Man gör det svårt för sig när kor skall simma mellan steniga kobbar. Särskilt om man befinner sig

i en skärgård, rik på säl och fisk, så ypperligt väl lämpad för marin jakt och samling. Av denna enkla anledning får det nertiska inte samma genomslag i Mälardalen som det får i andra (megalitiska) delar av landet. Under loppet av den neolitiska perioden görs emellertid flera framstötningar av dessa sydligt influerade grupper med sina domesticerade djur, sin odling och den nertiska kosmologin. Detta påverkar människorna på kustboplatserna, deras hantverk och hur bildvärlden gestaltas men under mellanneolitikum är det ändå det östsvenska levnadssättet som expanderar på bekostnad av jordbruket. Kanske sker detta som en konsekvens av epidemier, klimat eller landskapsutveckling.

Utvecklingen av laborativa metoder såsom lipidanalyser och olika spårämnesanalyser ger helt nya möjligheter att från en oberoende horisont belysa detaljerna i den samhällsutveckling som kan iakttas i de arkeologiska spåren från yngre stenåldern. Inte minst viktigt är utvecklingen av DNA-analyser som ger ett viktigt bidrag. De analyser som hittills gjorts överensstämmer utmärkt med ett skeende utefter de linjer som skisserats här (Lidén & Götherstam 1997; Linderholm 2008). Arkeologin och flera andra oberoende iakttagelser såsom dateringar och t.ex. kroppsmorfologi pekar i samma riktning (Browall 1991; Ahlström 1997; Segerberg 1999; Björck 2002; 2003; Björck & Hjærtner Holdar 2008; Artursson 2007ab:116ff). Det finns därför goda förutsättningar att vår bild av östra Sveriges neolitiska historia kan utvecklas mycket de närmaste åren.

Referenser

- Ahlström, T.** 1997. Den exogama gränsen – Kring interaktionen mellan jägare-samlare och bönder boskapsskötare under mellaneneolitisk tid. I: Åkerlund, A., Berg, S., Norblad, J., Taffinder, J. (Red.). *Till Gunborg. Arkeologiska samtal.* s.235-338. Stockholm archaeological reports 33. Stockholm.
- Ailio, J.** 1919. Om handeln mellan Finland och andra länder under stenåldern. I: *Studier tillägnade Oscar Almgren.* Stockholm.
- Almgren, O.** 1906. Uppländska stenåldersboplatser. I: *Fornvännen 1906.* Ekhoff, E. (Red) s. 101-118. Stockholm.
- Almgren, O.** 1914. Några Svensk-Finska stenåldersproblem. I: *Antikvarisk tidskrift. Vol.20. Nr 1.* Stockholm.
- Ames, J., Maschner, H.** 1999. *Peoples of the Northwest Coast. Their Archaeology and Prehistory.* Thames and Hudson. London.
- Andersson, M.** 2004. *Making place in the landscape: early and middle Neolithic societies in two west Scanian valleys. 1.* [ed.] Lund: Uv Syd, Archaeological Excavations Dept., National Heritage Board. Lund.
- Apel, J., Bäckström, Y., Hallgren, F., Hulth, H., Knutsson, K. m.fl.** 1997b. *Fågelbacken - ett fornlämningskomplex i östra Västmanland. Del 1. Lämningar från tidigneolitikum, mellaneneolitikum och järnålder undersökta 1993. Raä 73, 147 och 158 .* (Red. Per Lekberg). Tryckta rapporter från Arkeologikonsult AB 14. (Dupl.).
- Arbman, H.** 1945. Hedningahällan. I: *Finska fornminnesföreningens tidskrift XLV.* s.44-56. Helsingfors.
- Artursson, M.** 1996a. Bollbacken – en sen gropkeramisk boplat och ett gravfält från äldre järnålder. Västmanland, Tortuna sn, Raä 258. I: Artursson, M.(Red). *Rapport från Arkeologikonsult AB nr 16.* Upplands Väsby.
- Artursson, M.** 1996b. Anläggningsbeskrivningar – den gropkeramiska boplaten. I: Artursson, M.(Red). *Rapport från Arkeologikonsult AB nr 16.* Upplands Väsby.
- Artursson, M., Linderoth, T., Nilsson, M-L, Svensson, M.** 2003. Byggnadskultur i södra & mellersta Skandinavien. I: Svensson, M. (Red.). *Skånska spår – Arkeologi längs Väst kustbanan - I det neolitiska rummet. s. 40-165.* Riksantikvarieämbetet. Malmö.
- Artursson, M.** 2007a. Genom eld och vatten. Rituelle strukturer och gravar på tidig- och mellaneneolitiska boplatser i östra Sverige. I: Notelid, M. (Red.). *Att nå andra sidan. Om begravning och ritual i Uppland.* E4-volym 2 - studier. SAU, Upplandsmuseet, RAÄ UV Uppsala. Uppsala.
- Artursson, M.** 2007b. Kustjägare och bönder. Etnisk och kulturell dualism eller ekonomisk mångsidighet i östra Mellansverige under MN B? I: Hjærtnerholdar, E., Seiler, A., Ranheden, H. (Red.). *Land och sambälle i förändring. Uppländska bygder i ett långtidsperspektiv. s. 265-294.* E4-volym 4 – studier. SAU, Upplandsmuseet, RAÄ UV Uppsala. Uppsala.
- Baudou, E.** 1987. Kontakter i Bottenviken från förhistorisk tid till tidig medeltid. *Bottnisk kontakt III : 7-9.2 1986 i Jakobstad.* S. 7-11.
- Baudou, E.** 1992. *Norrlands forntid-ett historiskt perspektiv.* Italien.

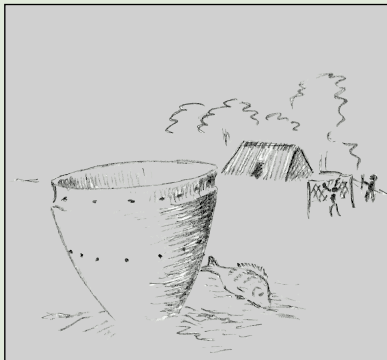
- Björck M., Björck, N. 1999.** *Vedmora - En groppkeramisk boplatz*. Rapport 1999:02. Länsmuseum Gävleborg. Gävle.
- Björck, M., Björck, N., Martinell, K., 2000.** *Vittersjö - En mesolitisk boplatz. RAÄ 65, Ockelbo socken, Gästrikland*. Rapport länsmuseum Gävleborg 1999:09. Gävle.
- Björck, N. 1998.** *Fräkenröningen - En by för 5000 år sedan*. Rapport 1998:14. Länsmuseum Gävleborg. Gävle.
- Björck N. 2000a.** *Västeräng - En tidigneolitisk boplatz i södra Norrland. Arkeologisk undersökning Valbo socken, Gästrikland, 2000*. Research reports 3/2000. Södertörns högskola. Stockholm.
- Björck, N. 2000b.** *Projektet yngre stenålderns kustboplatser - Inventering av neolitiska kustboplatser 1995-1998*. Rapport - Länsmuseum Gävleborg 2000:15. Gävle.
- Björck, N. 2002.** *The Neolithic in eastern Sweden : a narrative cultures*. I: Bergstøl, J. (Red.). The Nordic TAG Conference (6 : Oslo : 2001), Scandinavian archaeological practice - in theory : proceedings from the 6th Nordic TAG, Oslo 2001. Oslo.
- Björck, N. 2003.** *The Neolithic Coastal Settlements - Cosmology and Ideology in a Baltic Sea Perspective*. I: Samuelsson, C., Ytterberg, N. (Red.). *Uniting Sea*. Opia 33. Uppsala.
- Björck, N., Larsson, F. 2007a.** *Snåret – aspekter på sten brons och järnålder Vendel*. Arkeologisk undersökning. Väg E4 Uppsala-Mehedeby. Vendel sn, Uppland. Rapport 2006:2. UV GAL. Stockholm.
- Björck, N., Larsson F. 2007b.** *Det neolitiska samhället i östra Sverige – en problematisering av tolkningsgrunden*. I: Stenbäck, N. (Red.). *Stenåldern i Uppland – Uppdragsarkeologi och eftertanke. E4-volym 1- studier*. SAU, Upplandsmuseum, RAÄ UV Uppsala. Uppsala.
- Björck, N. 2007a.** *Stenhus och djurandar – neolitiska diskurser i ideologiska argumentation*. I: Notelid, M. (Red.). *Att nå andra sidan. Om begravning och ritual i Uppland*. E4-volym 2 - studier. SAU, Upplandsmuseum, RAÄ UV Uppsala. Uppsala.
- Björck, N. 2007b.** *Bostäder och boplatzorganisation under stenåldern*. I: Göthberg, H. (Red.). *Hus och bebyggelse i Uppland. Delar av förhistoriska sammanhang*. E4-volym 3 - studier. SAU, Upplandsmuseum, RAÄ UV Uppsala. Uppsala.
- Björck, N. 2007c.** *Uppland under stenåldern – aspekter på kulturhistoria, kosthållning och stenålderns samhällen*. I: Hjærtnerholdar, E., Seiler, A., Ranheden, H. (Red.). *Land och sambälle i förändring. Uppländska bygder i ett långtidsperspektiv*. E4-volym 4 - studier. SAU, Upplandsmuseum, RAÄ UV Uppsala. Uppsala.
- Björck, N., Hjærtner Holdar, E. 2008.** *Mellan hav och skog. Högmossen, en stenåldersmiljö vid en skimrande strand i norra Uppland*. E4-volym 6 - studier. RAÄ UV-Uppsala. Uppsala.
- Björck, N., Larsson, F., Molnar, P., Olson, C., Storå, J. 2008.** *Djur och växter*. I: Björck, N., Hjærtner Holdar, E. (Red.). *Mellan hav och skog. Högmossen, en stenåldersmiljö vid en skimrande strand i norra Uppland*. E4-volym 6 - studier. RAÄ UV-Uppsala. Uppsala.
- Björck, N. 2011.** *Bostäder och boplatzorganisation under stenålder*. I: (red. Petersson, H.) *In Situ Archaeologica 2010*. Göteborg universitet. Göteborg.
- Brorsson, T, Isaksson, S & Stenbäck, N. 2007.** *Stil, gods och kärnanvändning: neolitisk keramik från undersökningar i mellersta och norra Uppland*. *Stenåldern i Uppland : uppdragsarkeologi och eftertanke*. s. 409-43.

- Browall, H.** 1991. *Om förhållandet mellan trattbägar kultur och groppkeramisk kultur*. I västsvenska stenålders studier. Göteborg.
- Bäckström, Y.** 2007. Människor och djur i rörelse. I: Stenbäck, N. (Red.). *Stenåldern i Uppland – Uppdragsarkeologi och eftertanke*. s.155-192. E4-volym 1- studier. SAU, Upplandsmuseet, RAÄ UV Uppsala.Uppsala.
- Burenhult, G.** 1991. *Arkeologi i Sverige. Fångstfolk och berdar*. Italien.
- Burenhult, G.** 1999. *Arkeologi i Norden 1*. Bokförlaget Natur&Kultur. Stockholm.
- Bägerfeldt, L.** 1992. *Megalitgravarna i Sverige. Typ, tid, rum och social miljö*. 2:a omarbetade upplagan. Gamleby.
- Carlsson, A.** 1998. *Tolkande arkeologi och svenskeforntidshistoria. Stenåldern*. Stockholm Studies in Archaeology. Stockholm.
- Carpelan, C.** 1975. En översikt över den förhistoriska tiden i området kring Kemi älv. I: *Kemijoki 8000*. s.16-37. Frenchellska Tryckeri AB. Stockholm.
- Carpelan, C.** 1977. Älg- och björnhuvudföremål från Europas nordliga delar. I: *Finskt Museum 82. årgången, 1975*. Esbo.
- Diamond, J.** 1999. *Vete, vapen och virus*. Stockholm, Norstedt.
- Edenmo, R., Larsson, M., Nordqvist, B., Olsson, E.** 1997. Gropkeramikerna - Fanns de? I: Mats Larsson och Eva Olsson (Red.) *Regionalt och Interregionalt - Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter 23. Stockholm.
- Edenmo, R.** 2008. *Prestigeekonomi under yngre stenåldern - Gåvontbyten och regionala identiteter i den svenska båtjxekulturen*. Opia 43. Uppsala Universitet. Uppsala.
- Europæus, A.** 1919. Översikt av den skandinaviska importen till Finland under stenåldern. I: *Studier tillägnade Oscar Almgren*. Stockholm.
- Falk, L.** 1997. Finska kulturinfluenser i Östra Sverige under mesolitikum och neolitikum. I: Brink, S (Red.). *TOR vol.29 1997*. Uppsala.
- Florin, S.** 1958. *Vråkulturen. Stenåldersboplatserna vid Mogetorp, Östra Vrå och Brokvarn*. Kungliga VitterhetsAkademins Handlingar. Stockholm.
- Gelling, P. & Ellis Davidson, H.,** 1969. *The Chariot of the Sun and other rites and symbols of the northern Bronze Age*. London.
- Gill, A.** 2003. *Stenålder i Mälardalen*. Stockholm Studies in Archaeology 26. Stockholm.
- Halén, O.** 1994. *Sedentariness during the stone age of northern Sweden. In the light of the Alträsket site, ca 5000 B.C, and the Comb Ware site of Lillberget, ca 3900 B.C. source critical problems of representativity in archeology*. Acta Archeologica Lundensia, series in 4°. No.20. Lund.
- Hallgren, F., Bergström, Å., Larsson, Å.,** 1995. *Pärilångsberget - en kustboplatz från övergången mellan senmesolitikum och tidigneolitikum*. Tryckta rapporter från Arkeologikonsult AB, nr 13. Upplands Väsby.
- Hallgren, F.** 1996. Etnisk dualism under mellanneolitikum. I: Bratt P. (Red.). *Stenålder i Stockholms län*. Stockholm.

- Hallgren, F., Djerw, U., Geijerstam M., Steineke., M.1997.** Skogsmossen an Early Neolithic settlement site and sacrificial fen in the northern borderland of the Funnel-beaker Culture. I: *Tor vol.29*. Uppsala.
- Hallgren, F. 2008.** *Identitet i praktik - Lokala, regionala och överregionala sammanhang inom nordlig trattbägar-kultur*. Coast to coast – books – No 17. Uppsala.
- Hallström, G. 1929.** *N.J. Ekdahls norrländska resor och samlingar 1827-30*. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning.
- Hellman, T. 1946.** En översikt av den kulturhistoriska hembygdsforskningen i Västernorrlands län. *Arkiv för norrländsk hembygdsforskning*. 1946 (12), s. 39-50.
- Hjärthner-Holdar, E. 1993.** *Järnets och järnmetallurgins introduktion i Sverige: [The introduction of iron and iron metallurgy to Sweden]*. Diss. Uppsala : Universitet. Uppsala.
- Holback, T., Lindholm, P., Runeson, H. 2004.** *Bjästamon – Ett kustbundet boplatskomplex från slutet av neolitikum. Bottniabanan, Västernorrland. Riksantikvarieämbetet. Daff 2004:1*. Stockholm.
- Holback, T. 2007.** En däre som byggde sitt hus på sand. I: Gustavsson, G., Spång, L-G. (Red.) *Stenålderns Stationer – Arkeologi i Bothniabanans spår*. s. 161-186. Riksantikvarieämbetet och Murberget, Länsmuseum i Västernorrland. Stockholm.
- Jansson, I. 1999.** *Scandinavian finds from the 9th-10th centuries on Ryurikovo Gorodishche. Fenno-Ugri et Slavi 1997; cultural contacts in the area of the Gulf of Finland in the 9th-13th centuries*. National Museum of Finland. Helsingfors.
- Jansson, I. 2005.** *Situationen i Norden och Östeuropa för 1000 år sedan: en arkeologs synpunkter på frågan om östkristna inflytanden under missionstiden. Från Bysans till Norden: östliga kyrkoinfluenser under vikingatid och tidig medeltid*.
- Janzon, G. 1974.** *Gotlands mellanneolitiska gravar*. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archaeology 6. Stockholm.
- Larsson, L. 1988a.** The Skateholm project. Late Mesolithic Settlement at a South Swedish Lagoon. In L. Larsson (ed.) *The Skateholm Project I. Man and Environment, 9-19*. Stockholm.
- Larsson, L. 1988b.** *Ett fångstsambälle för 7000 år sedan. Boplatser och gravar i Skateholm*. Lund.
- Lidén, k., Götherstam, A. 1997.** Släktskap och genus under mellanneolitisk tid på Gotland. I: Åkerlund, A., Berg, S., Norblad, J., Taffinder, J. (Red.). *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. s.189-198. Stockholm archaeological reports 33. Stockholm.
- Lindberg, K-F. 2007.** Mesolitiska och neolitiska verktyg. I: Stenbäck, N. (Red.). *Stenåldern i Uppland – Uppdragsarkeologi och eftertanke*. s.267-288. *E4-volym 1- studier*. SAU, Upplandsmuseum, RAÄ UV Uppsala.Uppsala.
- Lindberg, K-F. 2008.** Spår från hantverk på en tidigneolitisk boplats i östra Mellansverige. I: Björck, N., Hjärthner Holdar, E. (Red.). *Mellan hav och skog. Högmosen, en stenåldersmiljö vid en skimrande strand i norra Uppland*. *E4-volym 6 - studier*. RAÄ UV-Uppsala. Uppsala.
- Linderholm, A. 2008.** *Migration i Prehistory – DNA and stable isotope analyses of Swedish skeletal material*. Theses and papers in Scientific Archaeology 10. Stockholm.
- Lindqvist, C. 1994.** *Fångstfolkets bilder – En studie av de nordfenoskandiska kustanknutna jägarhällristningarna*. Theses and Papers in Archaeology 5. Stockholm.

- Lindqvist, A-K. 2004.** *Kornsjövägen – boplatslämning med hus från yngre stenålder i Västernorrlands kustland.* UV Mitt, Daff 2004:2, Angaria AB. Stockholm.
- Loeffler, D. 2007.** Scientific creativity – Scientific Conformity. An archaeological example and its Consequences. I: Hård, B., Jennbert, K., Olausson, B. (Red.). *On the Road – Studies in honor of Lars Larsson.* s.282-286. Lund.
- Malmer, M.P. 2002.** *The Neolithic of South Sweden – TRB, GRK, and STR.* The Royal Swedish Academy of Letters History and Antiquities. Stockholm.
- Mangelsdorf, G. 2007.** Remarks about the looped serpentine brooch from the Vendel period in the Baltic Sea region. *On the road : studies in honour of Lars Larsson.* S. 282-286.
- Miettinen, M. 1999.** Finds of East Swedish Pitted Ware from the Rävåsen Site in Kristiinankaupunki, Ostrobothnia. *Fennoscandia archaeologica XVI (1999).* Helsingfors.
- Nilsson, S. (1866).** *Skandinaviska nordens ur-innånare: ett försök i komparativa ethnografien och ett bidrag till människosläktets utvecklingshistoria.* Bd 1, Stenåldern. 2. uppl. Stockholm, Norstedt.
- Pesonen, P. 2002.** Semisubterranean Houses in Finland – A Review. I: Ranta, H. (Red.) *Huts and houses. Stone Age and Early Metal Age Buildings In Finland.* National Board of Antiquities. Jyväskylä.
- Ranta, H. (red.) 2002.** *Huts and houses: Stone Age and Early Metal Age buildings in Finland.* Helsinki.
- Rudebeck, E. 2010.** I trästodernas skugga - monumentala möten i neolitiseringsens tid. *Arkeologiska och förhistoriska världar : fält, erfarenheter och stenåldersplatser i sydvästra Skåne.* S. 83-251.
- Santesson, O. B. 1941.** *Magiska skifferredskap från Norrlands stenålder.* Arctos Svecia 1. Stockholm.
- Segeberg, A. 1999.** *Bälinge mossar - Kustbor i Uppland under yngre stenåldern.* AUN 26. Uppsala.
- Stenberger, M., Munthe, H., Dahr, E. 1943.** *Das grabfeld von Västerbjers auf Gotland.* Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Wahlström & Widstrand. Stockholm.
- Storå, J. 2001a.** *Reading bones – Stone Age Hunters and Seals in the Baltic.* Stockholm Studies in Archaeology 21. Stockholm.
- Storå, J. 2001b.** Sealing and Animal Husbandry in the Ålandic Middle and Late Neolithic. I: *Reading bones – Stone Age Hunters and Seals in the Baltic.* Stockholm Studies in Archaeology 21. Stockholm.
- Storå, J. 2001c.** Seal Hunting on Ajvide. A Taphonomic Study of Seal Remains from a Pitted Ware Culture Site on Gotland. I: *Reading bones – Stone Age Hunters and Seals in the Baltic.* Stockholm Studies in Archaeology 21. Stockholm.
- Storå, J. 2001d.** Neolithic seal exploitation on the Åland islands in the Baltic Sea on the basis of epiphyseal fusion data and metric studies. I: *Reading bones – Stone Age Hunters and Seals in the Baltic.* Stockholm Studies in Archaeology 21. Stockholm.
- Sundström, L. 2003.** *Det botade kollektivet.* Coast to coast-book 6. Uppsala.
- Olson, C. 2008.** *Neolithic Fisheries – Osteoarchaeology of fish remains in the Baltic Sea region.* Theses and papers in Osteoarchaeology. No.5. Stockholms universitet. Stockholm.
- Olsson, E. Granath Zillén, G & Mohr, A. 1994.** *Arkeologisk undersökning Korsnäs -en groppkeramisk grav- och boplatz på Södertörn. Sörmland Grödinge socken RAÄ 447.* UV Stockholm, Rapport 1994:63. Stockholm.

- Ozols, J.** 1974. Der gehörnte schamanentyp. I: *Finskt museum 1973*. s. 47-62. Helsingfors.
- Stenbäck, N.** 1998. Gropkeramiken på Åland. Förändringar i materiell kultur i början av mellan-neolitikum. I: Fredengren, C., Tarsala, I. (Red.) *Aktuell Arkeologi VI*. Stockholm Archaeological Reports Nr 35. Stockholm.
- Stenbäck, N.** 2003. *Människorna vid havet – Platser och keramik på ålandsöarna perioden 3500-2000 f.Kr.* Stockholm studies in archaeology 28. Stockholm.
- Werbart, B.** 1999. De mänskliga kontakterna i Östersjöområdet. I: Burenhult, G. (Red.). *Arkeologi i Norden - del 1*. Borgå.
- Wibling, C.** 1899. *Om kustfynd från stenåldern i Blekinge*. Stockholm.
- Wyszomirska, B.** 1984. *Figurplastik och gravskick hos Nord- och Nordösteuropas neolitiska fångstkulturer*. I: Acta Archaeologica Lundensia, series in 4.° N °18 Lund.
- Ytterberg, N.** 2006. *Djurstugan – Upplands första bönder?, Väg E4, Uppsala-Mebedeby, Uppland, Tierps sn, Fors 1:6, RAÄ 346*. Rapport RAÄ UV-Gal 2005:8. Uppsala.
- Ytterberg, N.** 2007. Östsvensk neolitisk keramik. I: Stenbäck, N. (Red.). *Stenåldern i Uppland – Uppdragsarkeologi och eftertanke. s.369-408. E4-volym 1- studier*. SAU, Upplandsmuseet, RAÄ UV Uppsala. Uppsala.
- Äyrypää, A.** 1955. Den yngre stenålderns kronologi i Finland och Sverige. I: *Finskt museum LXII*. Helsingfors.



Om gropkeramik och dess relation till äldre keramik-hantverkstraditioner kring Östersjön

Fredrik Hallgren,
Stiftelsen Kulturmiljövård

Om gropkeramik och dess relation till äldre keramikhantverkstraditioner kring Östersjön.

Fredrik Hallgren

Inledning

Det vi idag känner som ”gropkeramisk kultur” (GRK) gick länge under benämningen ”östsvensk boplatetskultur”, ett begrepp som syftade på att boplatser snarare än stenkammargravar var den mest karaktäristiska lämningstypen. Keramiken på dessa boplatser benämndes vanligen som boplatsskeramik. Det stod tidigt klart att de östsvenska stenålderslokalerna varit kustbundna under bosättningsperioden, något som bland annat framgick av att fyndmaterialen innehöll stora mängder säl och fiskben (Almgren 1906). Termen gropkeramik ses i bruk av Almgren (1912) i en diskussion av det östsvenska materialets relation till finsk stenålderskeramik, men det tog flera decennier innan termen blev allmänt etablerad (t.ex. Bagge & Kjellmark 1939).

Skiftet i terminologi kan sättas i samband med identifieringen av boplatser som föll utanför ramen för de typiska GRK-lokalerna i Östra Mellansverige under 1930 talet (Bagge 1937, Florin 1937, 1938). De nyupptäckta lokalerna innehöll keramik som snarare liknade den i dösarna, och spår efter odlade växter i form av avtryck i keramiken. Fyndmaterialet på dessa lokaler diskuterades i termer av döstida snörkeramik och snörkeramisk kultur (begrepp som sedermera kom att ersättas av trattbägarkeramisk och tidigneolitisk trattbägarkultur – Becker 1948). Då det nu fanns östsvenska boplatser av helt olika karaktär, krävdes en snävare term än boplatetskultur och boplatsskeramik för kustlokalerna med sälben.

Almgrens begrepp gropkeramik blev nu mer allmänt brukat (Bagge & Kjellmark 1939) och termen östsvensk boplatetskultur kom småningom att ersättas av gropkeramisk kultur (Bagge 1945:55, Becker 1951).

Av det ovan sagda framgår att begreppet gropkeramik och gropkeramisk kultur skapats i relation till andra företeelser. Termen gropkeramik myntades för att diskutera den östsvenska keramiken i relation till annan keramik, och begreppet gropkeramisk kultur kom i bruk när man behövde diskutera boplatserna med gropkeramik i relationen till boplatser av annan karaktär och med en annan materiell kultur.

Gropkeramikens ålder i relation till andra keramiktyper

Gropkeramikens relativa kronologiska position i förhållande till trattbägarkeramisk (i Sverige) och kamkeramik (på Åland) klargjordes tidigt med hjälp av strandlinjedatering (Nordman 1922, Europaeus 1927, Dreijer 1941, Bagge 1951, Äyräpää 1956). I bägge områdena föregås gropkeramiken av en äldre keramikhantverkstradition. De senaste decennierna har ett ökat antal ¹⁴C-dateringar hjälpt till att tidsbestämma traditionernas absoluta ålder. Det står nu klart att den tidiga kamkeramiken uppträder i Finland (inklusive Åland) och nordöstligaste Nordnorge omkring eller strax före 5000 f.Kr. (Torvinen 2000, Skandfer 2003, 2011, Hallgren 2004, Piezonka 2011). Trattbägarkeramisk introduceras i Mellansverige 1000 år senare, omkring 4000 f.Kr. (Hallgren 2008, 2011). Den äldsta gropkeramikens absoluta ålder är däremot omdiskuterad.

De äldsta allmänt accepterade ¹⁴C-dateringarna av gropkeramik ligger omkring 3300 f.Kr. (Olsson 1997, Edenmo et al. 1997, Segerberg 1999, M. Larsson 2006, Darmark et al. 2011), men det finns också enstaka äldre dateringar som antyder att keramiktypen kan förekomma från och med 3500 f.Kr. eller möjligen lite tidigare (Olsson 1997,

Edenmo et al. 1997, Hjärthner-Holder & Björck 2008). Flera av de tidiga dateringarna är utförda på organiska beläggningar ("matskorpor") på keramik. Med hänvisning till säl- och fiskbenens dominans i de osteologiska materialen finns misstankar att matskorporna består av marina produkter, vilket i så fall betyder att de är behäftade med en marin reservoareffekt (Persson 1997, 1999). Datering av matskorpor på gropkeramik bör därför betraktas med viss reservation och det är lämpligt att försöka utvärdera dateringarnas relevans genom jämförande datering av andra material som makrofossil eller ben från terresta djur. Vid sidan av tidiga matskorpedateringar på gropkeramik finns också tidiga kontextdateringar från Kyrktoorp (Olsson et al. 2011, se vidare nedan) och Sittesta (Britta Kihlstedt muntligen). Oaktat om den äldsta gropkeramiken i Östra Mellansverige dateras till omkring 3500 eller 3300 f.Kr. så står det klart att den är yngre än den äldsta tidigneolitiska trattbägarkeramiken i området. Samma förhållanden råder på Åland, där kamkeramik var i bruk långt innan den äldsta gropkeramiken dyker upp (Stenbäck 2003). För att förstå den äldsta gropkeramiken behöver man därmed ta en titt på keramikhantverket under de föregående perioderna.

Den tidiga keramiken från jägare- och samlarkulturerna öster om Östersjön samt kamkeramiken på Åland

Det uppmärksammades tidigt att gropkeramiken har vissa likheter med stenålderskeramik öster om Östersjön. Gemensamma nämnare är spetsiga eller spetsrundade bottenar, yttäckande dekor av bland annat kamstämpel och de frekventa gropintrycken. Det tycktes också finnas likheter i näringsekonomi då de osteologiska materialen i bägge regionerna dominerades av vilda djur och i synnerhet sälben. Flera försök gjordes att parallellisera kronologin, exempelvis försökte Bagge pressa in hela den

kamkeramiska sekvensen i mellanneolitikum (Bagge 1951:118), oaktat de strandlinjedateringar som redan förelåg från Finland som starkt talade emot en sådan modell (t.ex. Nordman 1922). Kolfjortondateringar har sedermera klargjort att keramikhantverk introduceras inom hela östra Östersjöområdet redan under senmesolitisk tid (Hallgren 2004, Piezonka 2011).

Den tidiga jägare-samlare keramiken fick en vid geografisk spridning, men nådde också flera gränser bortom vilken keramikhantverk inte togs upp eller

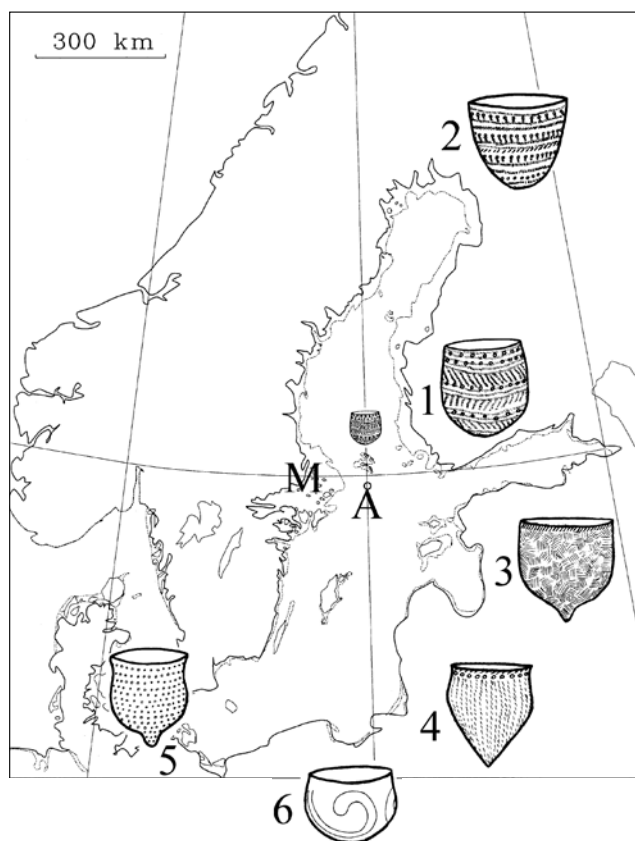


Fig. 1. Keramiktraditioner kring Östersjön omkring 5000 f.Kr. Förklaring: M - Mälardalen, Å - Åland. 1 - Sperrings 1 keramik, 2 - Säräisniemi 1 keramik, 3 - Narva keramik, 4 - Neman keramik, 5 - Ertebölle keramik, 6 - Linjebandkeramik.

Notera att Säräisniemi 1 keramik har en spridning som fortsätter norr om kartans gräns, jfr. fig. 2. Efter Hallgren (2009a).



Fig. 2. Vy över den senmesolitiska boplatzen Nordli belägen på södra sidan av Varangerfjorden i östligaste Nordnorge. Nordli är den nordvästligaste boplatzen med tidig nordlig kamkeramik (Säräisniemi 1). På Varangerfjordens norra strand som skymtar i bakgrunden, lyser keramik med sin frånvaro. Keramik saknas även längre västerut i Nordnorge. Foto: Fredrik Hallgren.

spreds vidare under mesolitisk tid (fig 1). I norra Fennoskandinavien introduceras tidig keramik i form av tidig nordlig kamkeramik eller säräisniemi 1 (Ka Sär) i norra Finland, östligaste Nordnorge och nordöstligaste Norrbotten (Torvinen 2000, Skandfer 2003, 2005). I Nordnorge når keramik tidigt en västgräns vid Varangerfjorden i Finnmark (Skandfer 2003, 2011). Keramik finns på boplatser på fjordens södra sida, men saknas på norra sidan liksom längre västerut i Finnmark (fig 2). I nordöstligaste Norrbotten introducerades den tidiga nordliga kamkeramiken i området vid Kalixälvens mynning, men lyser med sin frånvaro längre västerut och söderut i Norrbotten (Halén 1994, Färjare 2000). Längre söderut spreds den tidiga kamkeramiken (sperrings 1 eller äldre tidig kamkeramik, Ka I:1) snabbt till den - från finska fastlandet sett - fjärran belägna Ålands skärgård, men spreds inte vidare västerut över Ålands hav till Mälardalen (Nuñez 1990, 1994, Stenbäck 2003, Hallgren 2004). En liknande begränsning i keramikens spridning kan ses i den senmesolitiska erteböllekeramiken som etablerades i norra Tyskland, Danmark, Skåne och

Blekinge men sedan nåddes en gräns bortom vilken den inte togs upp eller spreds vidare (Hulthén 1977, Jennbert 1984, 2011, L. Larsson 1990, Stilborg & Bergensträhle 2001).

Jag har på annat håll argumenterat för att gränserna i det tidiga keramikhantverkets spridning var betingade av kulturella val som gjordes i sociala enheter som låg över individen, och att gruppidentitet var en aspekt som influerade valen (Hallgren 2009a, 2009b).

Ur ett mellansvenskt GRK-perspektiv är kamkeramiken på Åland av störst intresse av de östliga keramiktraditionerna, dels för att Åland ligger närmast Östra Mellansverige och dels för att gropkeramik småningom avlöser kamkeramiken på Åland. Skiftet kamkeramik/gropkeramik på Åland har behandlats utförligt av Stenbäck (2003) och ska inte diskuteras här. Däremot ska en översiktlig beskrivning ges av kamkeramikens karaktäristiska och egenheter, för att möjliggöra en diskussion av likheter och skillnader mellan kamkeramik å ena sidan och östsvensk trattbägarkeramiken och gropkeramik å andra sidan. Beskrivningen är i någon mån baserad på egen erfarenhet av kamkeramiken på Åland men framför allt på uppgifter från litteraturen (t.ex. Europaeus 1927, Dreijer 1941, Äyräpää 1956, Edgren 1966, 1982, 1992, Väkeväinen 1979, Alhonen and Väkeväinen 1981, Stenbäck 2003).

Den äldsta kamkeramiken (sperrings 1, Ka I:1) på Åland utgörs av oprofilerade krukor med rund eller spetsig botten. Godset är magrat med krossad sten, ibland sand. Vanliga dekorelement är tvärsnodd, sticklinje och olika stämpeltryck, som applicerats zonvis i horisontell, vertikal eller diagonal position, arrangemang som formar horisontella och vertikala zoner på kärleväggen. Dekoren täcker hela kärlen från botten till mynning. Gropintryck förekommer som regel på alla kärl och dessa har applicerats ovanpå den övriga dekoren, groparna bildar vanligen horisontella rader.

Kamkeramiken genomgick flera faser med olika karaktäristika under de efterföljande två årtusendena. Under tidigneolitikum förekommer tre varianter av kamkeramik på Åland, jäkärläkeramik (Ka Jä), typisk kamkeramik (Ka II) och sen kamkeramik (Ka III). De två förstnämnda typerna dateras till slutet av senmesolitikum samt tidigneolitikum, den sena kamkeramiken hör till slutet av tidigneolitikum och övergången mot mellanneolitikum. Typisk kamkeramik och jäkärläkeramik förekommer tillsammans inom flera lokaler på Åland, den sena kamkeramiken är däremot endast väl företrädd på en enstaka boplatz (Tränmyra). Sistnämnda lokal ligger något lägre än boplatserna med jäkärläkeramik och typisk kamkeramik vilket är i linje med den relativa kronologin.

Fortsatt rör det sig om oprofilerade krukor med rund eller spetsig botten. Den typiska kamkeramiken är i huvudsak magrad med krossad bergart och sand, medan jäkärläkeramiken är magrad med organiskt eller kalkhaltigt vittringsbenäget material och skärvorna uppvisar därför ett poröst gods. Även den sena kamkeramiken har ett poröst gods och har magrats med kalk eller ben. Ka II kärl skiljer sig mot den äldre kamkeramiken och även mot jäkärläkeramiken i det att mynningsranden ofta är inåtböjd eller förtjockad, vågformad mynningsrand förekommer också. Även inom sen kamkeramik förekommer förtjockade mynningar.

Utmärkande för Ka II är yttäckande kamstämpeldekorer som ofta applicerats lodrätt eller lutande i vågräta zoner. Kärlen är alltid gropornerade. Gropintrycken utgör en del av dekorkompositionen genom att bilda zoner, rader eller mönster. Dekor på mynningsranden är vanligt förekommande. Jäkärläkeramik är i kontrast mot Ka II aldrig gropornerad. Dekoren på jäkärläkeramik består oftast av korta breda kamstämplar som påminner om tvärsnodsdekor. Stämplarna har omväxlande applicerats horisontellt respektive lutande/vertikalt i zoner. Den sena kamkeramiken har vanligen en

dekor av grunda gropar eller stämplor kombinerat med djupa gropintryck, kamstämpel är sällsynt. Sammantaget så finns det alltså ett varierat keramikhantverk på Åland under tidigneolitikum, den gemensamma nämnaren är främst att det rör sig om oprofilerade kärl med yttäckande dekor.

Trattbägarkeramiken i Östra Mellansverige

Trots att keramikhantverk anammades av jägaresamlare på Åland omkring 5000 f.Kr så tog det ytterligare 1000 år innan keramikhantverk introducerades i Mälardalen, blott en dagsfärd i kanot längre västerut. När väl keramik dyker upp i Mälardalen så är det inte former som anknyter till de oprofilerade kamkeramiska krukorna, utan en helt annan kärluppsättning: trattbägare med S-formad profil, kragflaskor och lerskivor, en repertoar som har motsvarigheter inom trattbägarkultur i Sydskandinavien och på Kontinenten. Även inom stenhantverket ses nya företeelser (mångkantiga stridsyxor, fyrsidigt slipade arbetsyxor, sadelkvarnar) som har motsvarigheter inom en vid geografi som sträcker sig från Alperna till Mälardalen. Den nya materiella kulturen introducerades samtidigt med nya näringsekonomiska praktiker som odling av grödor, tamdjurshållning och mjölkproduktion (Hallgren 2008, Isaksson & Hallgren in press).

Många aspekter av trattbägarkulturens materiella kultur har alltså egenskaper som anknyter till en överregional repertoar. Samtidigt finns det också anmärkningsvärda regionala och lokala särdrag. Östra Mellansveriges mångkantiga stridsyxor är visserligen en typ som helt klart anknyter till en företeelse bortom det regionala, samtidigt har de specifik formgivning som gör att det stilistiskt skiljer sig från mångkantiga stridsyxor i angränsande regioner. Det är inte självklart att alla ”nyheter” har ett externt ursprung, det är också möjligt att se lokal kontinuitet i det nya. Exempelvis kan de tunnackiga yxorna sägas ha lokala föregångare i

de senmesolitiska helslipade yxorna med firsidigt tvärsnitt. Man anar en mix där externa influenser från skilda håll blandas med lokal tradition med nya skapelser som resultat.

Keramiken är en nyhet utan lokal tradition i botten. Den tidigneolitiska trattbägarkeramiken i Östra Mellansverige är tillverkad av kalkfri fin- eller mellanlera, magrad med krossad bergart (oftast granit) i tämligen grova fraktioner. Kärlen är uppbyggda av lerringlar som sammanfogats i N- eller U-teknik. Keramiken är vanligen välbränd och hård med en fin ytbehandling, i synnerhet på kärkens övre del. Vanligast är trattbägare med en mjukt s-formad profil och rundad botten, både höga och låga halspartier förekommer. Vissa kärl är odekorerade, andra har yttäckande halsdekor, bukdekor är däremot sällsynt. Vanliga dekorelement är snöre, tvärsnodd, kamstämplar, grunda gropintryck i rader samt djupa gropintryck. Vid sidan av trattbägare förekommer kragflaskor och lerskivor.

Den östmellansvenska trattbägarkeramiken är i många avseenden identisk med tidigneolitiska trattbägarkeramiken i Sydskandinavien. Likväl finns det också regionala och lokala särdrag som skiljer den från trattbägarkeramiken i andra regioner. Till de regionala särdragen kan räknas frekvent förekomst av dekor på mynningsrandens kant, dekor på insidan av mynningen, förtjockad mynningsrand, rader med gropintryck, samt yttäckande kompositioner med omväxlande vertikal och diagonalt applicerade tvärsnodd och kamstämpel. Alla dessa drag har motsvarigheter inom kamkeramiskt keramikhantverk. Därmed ska inte förstås som att den tidigneolitiska keramiken i Mellansverige är kamkeramik, helhetsintrycken av kärnen är en helt annan genom den avvikande kärnformen, snarare är det en sorts trattbägare som gjorts till *annorlunda* trattbägare genom att inkorporera enskilda element av kamkeramiskt keramikhantverk.

Tidig gropkeramik - Fagervik II

Den östsvenska gropkeramiken delas sedan Bagge (1951) in i stilarna Fagervik II, III och IV, en indelning som kom att ersätta de tidigare brukade termerna Säter II-IV. En vagt definierad stil II-III förekommer också (Bagge 1951:73, 75, jfr. Kaelas 1957:106). Stilarna skulle enligt Bagge representera en serie bosättningsfaser inom lokalen Fagervik, där Fagervik II representerar det äldsta gropkeramiska skedet och Fagervik IV det yngsta (Bagge 1951, jfr. Kaelas 1957, Meinander 1957, Segerberg 1999, Å. M. Larsson 2009). Enligt Bagge var den äldsta gropkeramiken (Fagervik II) en utveckling ur den föregående trattbägarkeramiken (Fagervik I, Bagge använde den då gällande synonymen ”snörkeramik” som alltså motsvarar dagens begrepp ”trattbägarkeramiken”, jfr. Becker 1948:176, 193).

Indelningen i stilarna Fagervik II-IV var främst tänkt att gälla just boplatsen Fagervik, men har kommit att appliceras på många gropkeramiska material i östra Mellansverige. Bagges system är inte utan brister och har kritiserats från flera håll, inte desto mindre används det regelbundet för att kategorisera nya material. Den kronologiska relevansen hos Fagervikstilarna är omtvistad. Senare decenniernas undersökningar tycks i huvudsak bekräfta att Fagervik II kan knytas till något högre belägna fornstrandlinjer än Fagervik III och IV, och bör därmed vara äldre. Det har däremot visat sig svårt att särskilja stilarna kronologiskt med hjälp av ¹⁴C-datering (Olsson 1997, Segerberg 1999). Det senare kan tolkas som att de är delvis samtida, men det kan också förklaras med att kalibreringskurvans flacka förlopp under tidsavsnittet gör det omöjligt att särskilja händelser som ligger nära i tid.

De flesta dateringar av Fagervik II fasens början ligger omkring 3300 f.Kr. Tidpunkten sammanfaller med slutet av Östra Mellansveriges tidigneolitiska trattbägarkultur, vilket kan sägas vara i linje med Bagges relativa kronologi där trattbägarkeramiken (Fagervik I) avlöses av gropkeramik (Fagervik II,

- Bagge gissade dock på att skiftet skedde något senare).

Det finns enstaka äldre dateringar från gropkeramiska sammanhang. Dessa kan delas in i tre kategorier, sådana som utförts på sälben eller matskorpor med misstänkt marint innehåll (jämför ovan om reservoareffekten), sådana som kommer från boplatser som även har ett inslag av tidigneolitisk trattbägarkeramisk, och slutligen sådana utförda på material med låg egenålder från ”rena” gropkeramiska kontexter. De två första kategorierna kräver verifierande dateringar på andra material för att klargöra om tidsbestämningarna är relevanta och verkligen kan associeras med gropkeramik. Den tredje kategorin är mer omedelbart intressant i dagsläget.

Jag känner endast till en lokal varifrån det finns minst två tidiga dateringar av provmaterial med låg egenålder, från kontexter som beskrivs som ”rena” gropkeramiska fyndsammanhang (Olsson 1997:448). Det gäller två ¹⁴C-dateringar av Fagervik III kontexter på Kyrktorp 8V, dateringar som har centralvärden som är cirka tvåhundra år äldre än de äldsta allmänt accepterade dateringarna av den gropkeramiska sekvensens början. Dateringarna från Kyrktorp är intressanta därför att de ligger tidigt men också för att de antyder att Fagervik III keramik kan förekomma tidigare än Fagervik II. Det föreligger emellertid några oklarheter kring Olssons användning av Fagervik III begreppet som kan vara värda en kommentar.

Fagervik III keramik karaktäriseras enligt Bagge i huvudsak av kärl med profilerad skuldra, spetsrundad botten och poröst gods, dvs. ler-gods magrat med kalkhaltig vittringsbenägen magring. Vanligaste dekoren är lutande streck eller kamstämplar arrangerade i horisontella zoner, i kombination med gropintryck (Bagge 1951:73-78, 97-98, jfr. Å.M. Larsson 2009:97). Det fanns en viss flexibilitet i Bagges klassificering, så inkluderade han

exempelvis ett mindre antal skärvor (5%) med fast gods i kategorin Fagervik III, med hänvisning till att de kom från kärl som i övrigt hade egenskaper som stämde med definitionen av FIII (Bagge 1951:74). I södra Sverige, till exempel på Siretorp i Blekinge, finns gropkeramiska inventarier med keramik som i kärlform och dekor minner om Fagervik III, men som har fast gods. Dessa inkluderas inte i kategorin Fagervik III så som jag förstår Bagge, men betraktas som en parallell företeelse. I Siretorps-monografien diskuteras den aktuella keramiken i termer av sydöstsvensk Säter III keramik med fast och hårt gods (Bagge & Kjellmark 1939:175).

Av Kyrktorp-rapporten framgår att keramiken i de daterade anläggningarna (A99, A145) domineras av poröst gods, men att så mycket som en tredjedel av keramiken utgörs av fast gods, och den enda kärlobotten som omnämns beskrivs som rund (Olsson et al. 2011:48, 232, 247). Man kan här ana en skillnad mellan Bagges och Olssons användning av Fagervikstilarna. Det är tillsvidare oklart om den fasta keramiken och kärlet med rund botten representerar Fagervik II keramik (fast gods, trattbägar-profil, flat eller rundad botten, se vidare nedan), ”atypisk” Fagervik III, eller om det är någon annan typ av keramik. Det kvarstår därmed frågetecken kring om Fagervik III-fasen på Kyrktorp verkligen kan föras bak till 3500 f.Kr.

Fagervik II är således den typ av gropkeramik som Bagge ansåg äldst utifrån strandlinjedatering. Fagervik II har den tydligaste kontinuiteten bakåt mot den föregående TRB-periodens keramikhantverk (se vidare nedan) och många FII lokaler har också ett inslag av tidigneolitisk trattbägarkeramisk i fyndinventariet, t.ex. just Fagervik-boplatser, Skottedal och Trössla i Södermanland, Sotmyra i Uppland, Västra Mårtsbo och Lötvreten (Sofiedal 11) i Gästrikland.

För Bagge var godskvaliteten det avgörande i särskiljandet av FI (tidigneolitisk trattbägarkeramisk)

och FII (Bagge 1951:70). Så som påpekats av Segerberg (1999:80) så är det inte så mycket en förändring i val av lera eller magring (även om magringen tenderar att bli mer finkornig), snarare är det ytbehandlingen som är annorlunda där den tidigneolitiska trattbägarkeramiken vanligen getts en slätare ytfinish på hals och mynning medan Fagervik II oftast är strävare. (En liknande trend kan noteras inom Sydsandinavisk trattbägarkeramik från slutet av TN och början av MN). Denna förändring följs åt av vissa förändringar i dekor och komposition. Dekoren var dock inte utgångspunkten för Bagges sortering, snarare sorterade han efter sin upplevelse av godskvalité och tittade senare på utfallet i dekortyper. Dekoren inom Fagervik II domineras av dragna linjer och streck, som kan vara arrangerade både i vertikala och horisontella kompositioner, dekorelement som korsar varandra eller bildar vinklar är vanliga. Gropintryck är ett annat vanligt dekorelement.

Som antytts ovan har Fagervik II flera drag av kontinuitet jämt mot den föregående tidigneolitiska trattbägarkeramiken. Detta syns inte minst i käriformen, som fortfarande är trattbägarens, dvs. ett kärl med S-formad profil, rundad skuldra och rundad eller flat botten (Bagges profiltyper a och b, jfr. Hallgren 2008:136-137). Den klassiska spetsbottnade gropkeramiska krukans profilerad skuldra lyser alltså med sin frånvaro. Dekortyper som dominerade den föregående trattbägarefasen Fagervik I finns fortsatt kvar i Fagervik II, t.ex. snöre, tvärsnodd, och vertikala bukstreck – ett faktum som fått exempelvis Strinnholm (2001:42) att ifrågasätta om termen gropkeramik alls är relevant för Fagervik II. Att Fagervik II, trots käriform och dekor som så tydligt är en del av TRB-traditionen, diskuteras i termer av gropkeramik kan ses som forskningshistoriskt betingat. Den först undersökta ”gropkeramiska boplatsen” på Östra Mellansveriges fastland – Åloppe Norrskog – har keramik av just den typ som senare blev känd som Fagervik II (Almgren 1906 fig. 8-25). Eftersom

Åloppe Norrskog i det arkeologiska medvetandet är ett typexempel på en ”gropkeramisk boplats” så måste ju keramiken där vara ”gropkeramik”. Om Mellansveriges tidigneolitiska trattbägarkultur hade varit känd när Åloppe upptäcktes så hade klassificeringen av lokalen och fyndinventariet sannolikt blivit ”mellanneolitisk trattbägarkultur”.

Så som påpekats av flera författare så är de gropintryck som givit upphov till namnet gropkeramik ej unika för GRK. Gropar förekommer exempelvis även på trattbägarkeramik i Östra Mellansverige, men i och med Fagervik II blir groparna fler, något större och arrangeras i nya kompositioner. Timofeev har påpekat att ett särdrag för den tidiga gropkeramiken i östra Mellansverige är gropar som placerats i rader som förskjuts i sidled i förhållande till varandra. Undre radens grop har placerats i mellanrummet mellan groparna i övre raden, vilket ger upphov till ett sicksackmönster (Timofeev 2000:212) (fig 3). Denna design återfinns även på kamkeramik i Finland och grop-kamkeramik i Ryssland. Timofeev tolkar kompositionens uppträdande inom Fagervik II som ett stilistiskt lån från området öster om Östersjön, och menar också att FII keramikens förtjockade mynningar ska härledas till samma område. Som påpekats ovan så förekommer förtjockade mynningar redan på tidigneolitisk trattbägarkeramik i Östra Mellansverige (Florin 1938:22, 1958:125, Hallgren et al. 2004:30-31). Likväl kan det vara så att förtjockade mynningar är ett stilistiskt lån från keramiktraditionerna öster om Östersjön, men i så fall ett lån som spridits till Mälardalen redan under tidigneolitisk tid. Som nämnts så finns det flera enskilda element i det tidigneolitiska keramikhantverket som pekar på ett inflytande från kamkeramik och relaterade traditioner. De östliga dragen i Fagervik II-keramiken kan i så fall ses som fortsättning på eller kulmen av en trend som redan pågått i många århundraden.

Diskussion

Övergången mellan tidigneolitikum och mellaneneolitikum, tiden omkring 3300 f.Kr., präglas av flera förändringar i keramikhantverk, bosättningsmönster och näringsökonomi i Östra Mellansverige. Den nya keramik som börjar tillverkas, sammanfattad under begreppet Fagervik II, har visserligen flera drag av kontinuitet jämfört mot den tidigneolitiska trattbägarkeramiken men präglas också av förändringar i teknologiskt recept och formgivning. Dessa nya drag blir synliga samtidigt som bosättningsmönstret förändras radikalt. Alla kända tidigneolitiska jordbruksboplatser i inlandet överges vid denna tid, istället så

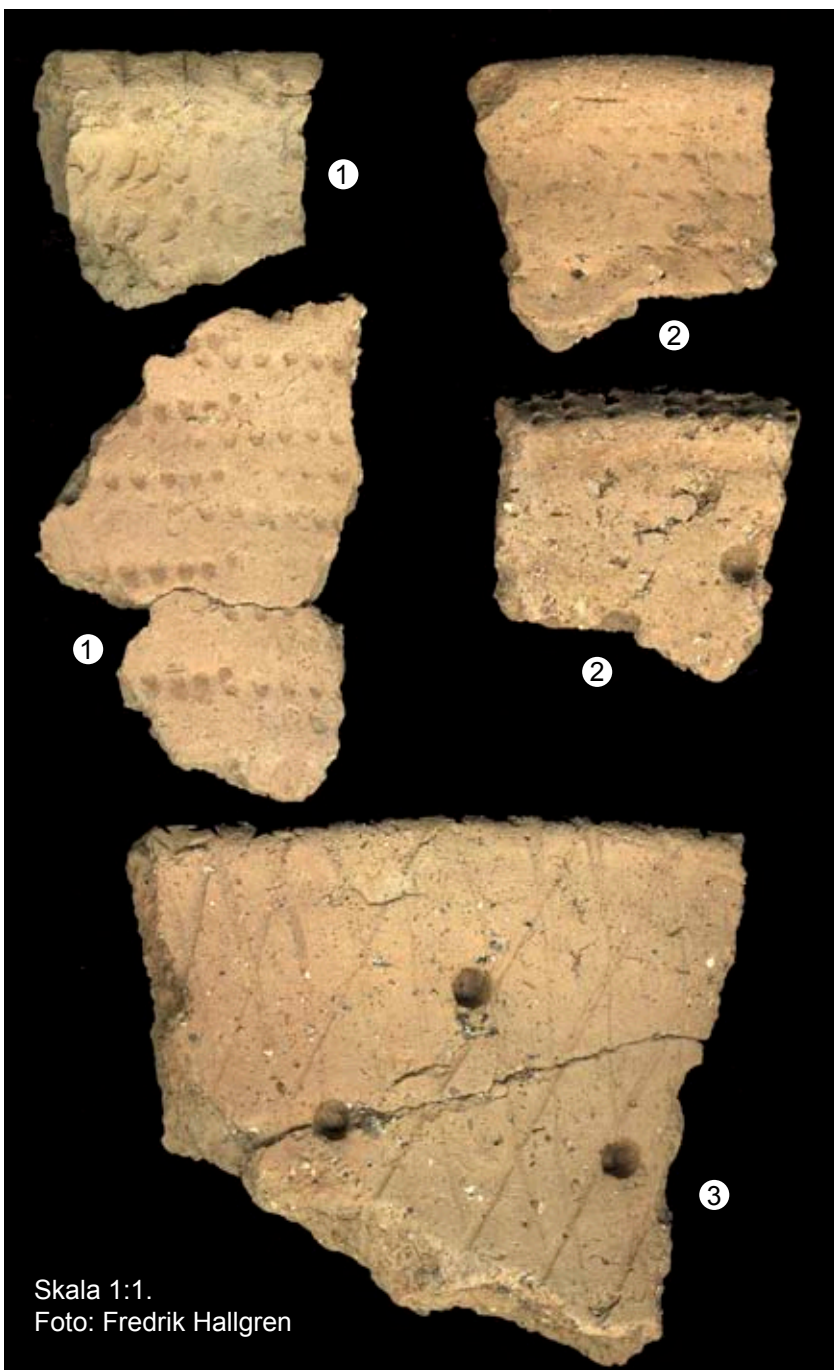
Fig. 3. Keramik från boplatsten Lötvreten (Sofiedal 11) i Valbo, Gästrikland, exemplifierar förändringarna från tidigneolitisk trattbägarkeramiken (TRB) till mellaneneolitisk gropkeramik av Fagervik II typ.

Skala 1:1.

1. en mynningsskärva och en halskärva typologiskt bedömda som tidigneolitiska trattbägare, med gles magring av grovkornig krossad bergart, en fin ytbehandling och dekorerade med snett intryckta kamstämplar.

2. en mynningsskärva typologiskt bedömd som tidig gropkeramik av Fagervik II typ (ut- och insida är avbildad). Utsidans dekor är lika som TRB-skärvorna till vänster, men bergartsmagringen är mer finkornig och tätare. Ytbehandlingen ej lika fin som på TRB-skärvorna. Skärvan har även gropintryck på kärlväggens insida, groparna är arrangerade i zig-zag komposition.

3. en skärva bedömd som klassisk Fagervik II, godsegenskaper är de samma som skärvan överst till höger, därutöver finns dekor av korsande linjer samt gropintryck på kärlets utsida arrangerade i zig-zag komposition. Både TRB-skärvorna som Fagervik II skärvorna är från krukor vars kärlform är trattbägarens.



Skala 1:1.
Foto: Fredrik Hallgren

förefaller bosättningen koncentreras till kust och skärgård. Boplatslägen som under tidigneolitikum utnyttjades på säsongsbasis tycks nu nyttjas under hela eller åtminstone längre delar av året. Förändringen i bosättningsmönster sammanfaller med att jordbruksindikationer i form av makrofossil, intryck i keramik och ben från tamdjur blir sällsynta. Mycket tyder på att människor i Östra Mellansverige återgick till ett liv som fångstmän, och att jordbruk kom att spela en mycket underordnad roll för näringsekonomin de närmaste århundradena.

Det är emellertid inte bara i Östra Mellansverige som en förändring sker vid denna tid. På det närbelägna Åland, där jägare-samlare tillverkat och brukat keramik i årtusenden, sker en omläggning av keramikhantverket och för första gången så görs likartad keramik både väster och öster om Ålands hav (Meinander 1957, Stenbäck 2003). Under tidigneolitikum hade keramikhantverket en distinkt nordgräns som sammanföll med de nordligaste trattbägarboplatserna i Mälardalen och Gästrikland

(Hallgren 2008, jfr. Baudou 1992). Denna gräns överskrids i början av mellaneneolitikum när fångstgrupper längs Norrlandskusten och i Dalarnas inre tar upp keramikhantverk och börjar tillverka Fagervik II-keramik (Kaelas 1957, Holm 2006). Det finns en motsvarande geografisk förskjutning av hantverkstraditioner söderut, i det att skiffersmide – som under tidigneolitikum inte praktiserats i Östra Mellansverige – nu sprids till Mälardalen (Nyberg 1987, Taffinder 1998).

Samtidigt som Östra Mellansveriges tidigneolitiska deltidsbönder övergår till en mer fångstorienterad ekonomi och börjar tillverka keramik med fler påtagliga influenser från kamkeramik så förändrar alltså jägare-samlare på Åland sitt hantverk i riktning mot den stil som växer fram i Östra Mellansverige. Och parallellt till detta börjar akeramiska jägare-samlare i Dalarna och längs Norrlands kust att praktisera samma keramikhantverkstradition. Skendet antyder att flera tidigare existerande sociala gränser nu överskrids och omförhandlas.

Referenser

- Alhonen, P. & Väkeväinen, L. 1981.** *Diatom analytical studies of Early Comb Ware vessels from Åland. Suomen Museo 1980*, s.67-77.
- Almgren, O. 1906.** Uppländska stenåldersboplatser. *Fornvännen 1*, s.1-19, 101-118.
- Almgren, O. 1912.** Några svensk-finska stenåldersproblem, ett orienteringsförsök. *Antikvarisk Tidskrift 20 (1)*, s.1-78.
- Bagge, A. & Kjellmark, K. 1939.** *Stenåldersboplatserna vid Siretorp*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.
- Bagge, A. 1937.** *Stenåldern. Fynd och fältarbeten*. Tillfällig utställning 1937. Wahlströms & Widstrands förlag, Stockholm. s.5-11.
- Bagge, A. 1945.** Stenåldern. I: Curman, S., Nerman, B. & Selling, D. (red). *Tio tusen år i Sverige*. Stockholm.
- Bagge, A. 1951.** *Fagervik. Ein Rückgrat für die Periodeneinteilung der ostschwedischen Wohnplatz- und Bootaxtkulturen aus dem Mittelneolithikum. Eine vorläufige Mitteilung. Acta Archaeologica 22*, s.57-118.
- Baudou, E. 1992.** *Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv*. Wiken, Höganäs.
- Becker, C. J. 1948.** *Mosefundne lerkar fra yngre stenalder. Studier over tragtbaegerkulturen i Danmark*. Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag. København.

- Becker, C. J.** 1951. *Den grubkeramiske kultur i Danmark*. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1950, s.153-274.
- Darmark, K., Guinard, M. & Stenbäck, N.** 2011. *Sofedal 11, en mellanneolitisk boplats i södra Gästrikland*. Societas Archaeologica Upsaliensis, Uppsala.
- Drejter, M.** 1941. Ålands äldsta bebyggelse. *Finskt Museum 1940*, s.1-66.
- Edenmo, R., Larsson, M., Nordqvist, B. & Olsson, E.** 1997. Gropkeramikerna fanns de? Materiell kultur och ideologisk förändring. I: Larsson, M. & Olsson, E. (red.) *Regionalt och Interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar, Skrifter nr 23. Stockholm. s.135-213.
- Edgren, T.** 1966. Jäkrlä-gruppen. En västfinsk kulturgrupp under yngre stenålder. *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 64*. Helsingfors.
- Edgren, T.** 1982. Formgivning och funktion, en kamkeramisk studie. *Iskos 3*, s.1-78.
- Edgren, T.** 1992. Den förhistoriska tiden. I: Edgren, T. & Törnblom, L. (red.). *Finlands Historia 1*. Schildts, Esbo. s.9-270.
- Europaeus, A.** 1927. Stenålderskeramik från kustboplatser i Finland. *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift XXXVI*, s.45-77.
- Florin, S.** 1937. Bauernhöfe und Fischerdörfer aus der Dolmen- und Ganggräberzeit Schwedens. I: Funkenberg, A. (red.). *Haus und Hof im nordischen Raum*, s.24-52.
- Florin, S.** 1938. Vråkulturen. En översikt över de senaste årens undersökningar av sörmäländska jordbrukarboplatser från äldre neolitisk tid. I: Åberg, N. (red.). *Kulturbistoriska studier tillägnade Nils Åberg*. Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag, Stockholm.
- Florin, S.** 1958. *Vråkulturen. Stenåldersboplatserna vid Mogetorp, Östra Vrå och Brokvarn*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Färjare, A.** 2000. *Variationer på ett tema. En studie av keramiska uttrycksformer och depositionsstyrktur på den kamkeramiska boplatzen Lillberget*. C-uppsats i arkeologi, Umeå universitet, Umeå.
- Halén, O.** 1994. *Sedentariness during the Stone Age of Northern Sweden in the light of the Alträsket site, c 5000 B.C., and the comb ware site Lillberget, c. 3900 B.C.: source critical problems of representativity in archaeology*. Acta Archaeologica Lundensia vol. 4 no. 20, Lund.
- Hallgren, F.** 2004. The introduction of ceramic technology around the Baltic Sea in the 6th millennium. In: Knutsson, H. (red.). *Coast to coast - landing*. Uppsala.
- Hallgren, F.** 2008. *Identitet i praktik. Lokala, regionala och överregionala sociala sammanhang inom nordlig trättbägarkultur*. *Coast to Coast-books 17*. Doktorsavhandling i arkeologi, Uppsala Universitet, Uppsala.
- Hallgren, F.** 2009a. Foreign in origin and local in pattern - Mesolithic pottery around the Baltic Sea. I: McCartan, S., Schulting, R., Warren, G. & Woodman, P. (red.). *Mesolithic horizons : papers presented at the Seventh International Conference on the Mesolithic in Europe, Belfast, 2005*. Oxbow books, Oxford. s.397-406.
- Hallgren, F.** 2009b. 'Tiny islands in a far sea'. I: Jordan, P. & Zvelebil, M. (red.). *Ceramics Before Farming. The Dispersal of Pottery Among Prehistoric Eurasian Hunter-Gatherers*. Left Coast Press, Walnut Creek. s.375-394.

- Hallgren, F.** 2011. The early 'Trichterbecher' of Mälardalen, eastern Central Sweden. I: Hartz, S., Lüth, F. & Terberger, T. (red.). *Early Pottery in the Baltic – Dating, Origin and Social Context*. Bericht der Römisch-Germanische Kommission 89. Frankfurt. s.111-134.
- Hallgren, F., Knutsson, H. & Bäckström, Y.** 2004. *Trössla, efterundersökning av en grustagen trattbägarboplats i östra Södermanland*. Societas Archaeologica Upsaliensis rapport 2004:7. Uppsala.
- Hjärthner-Holder, E. & Björck, N.** 2008. *Mellan hav och skog: Högmossen, en stenåldersmiljö vid en skärande strand i norra Uppland*, UV GAL, Riksantikvarieämbetet, Uppsala.
- Holm, L.** 2006. *Stenålderskust i norr. Bosättning, försörjning och kontakter i södra Norrland*. Studia Archaeologica Universitatis Umensis 19. Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå.
- Hulthén, B.** 1977. *The ceramic technology during the Scandinavian Neolithic and Bronze age*. Thesis and Papers in North European Archaeology 6. Stockholms universitet.
- Isaksson, S. & Hallgren, F. in press.** Lipid analysis of organic residues on Early Neolithic funnel-beaker pottery from Skogsmossen, eastern Central Sweden. manuscript submitted to *Journal of Archaeological Science*.
- Jennbert, K.** 1984. *Den produktiva gåvan*. Acta Archaeologica Lundensia, series in 4o. No 16. Institutionen för arkeologi, Lunds universitet.
- Jennbert, K.** 2011. Ertebölle pottery in southern Sweden – a question of handicraft, networks, and creolisation in a period of neolithisation. I: Hartz, S., Lüth, F. & Terberger, T. (red.). *Early Pottery in the Baltic – Dating, Origin and Social Context*. Bericht der Römisch-Germanische Kommission 89. Frankfurt. s.89-110.
- Kaelas, L.** 1957. De dubbeleggade yxorna i Sverige. *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 58, s.101-136.
- Larsson, L.** 1990. The Mesolithic of Southern Scandinavia. *Journal of World Prehistory* 4, s.257-310.
- Larsson, M.** 2006. *A tale of a strange people: the Pitted Ware Culture in southern Sweden*. Institutionen för humaniora och samhällskunskap, Högskolan i Kalmar, Kalmar.
- Larsson, Å. M.** 2009. *Breaking and making bodies and pots: material and ritual practices in Sweden in the third millennium BC*. Uppsala university, Uppsala.
- Meinander, C. F.** 1957. Kolsvidja. *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 58, s.185-213.
- Nordman, C. A.** 1922. *Östsvensk boplatskultur och finländsk stenålder*. Finskt Museum 1922.
- Nuñez, M.** 1990. *On Subneolithic pottery and its adoption in Late Mesolithic Finland*. Fennoscandia Archaeologica 7, s.27-52.
- Nuñez, M.** 1994. *Discovery and occupation of the Finnish Stone Age archipelago in the 4th millennium bc*. Kontaktstencil XXXVII, s.109-124.
- Nyberg, E.** 1987. *Körartorpet. En gropperamisk lokal i nordöstra Mellansverige*. C-uppsats. Institutionen för arkeologi, Uppsala universitet.
- Olsson, E.** 1997. Nivå, kronologi och samhälle. Om östsvensk gropperamik. I: Åkerlund, A., Bergh, S., Nordbladh, J. och Taffinder, J. (red.). *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*. SAR 33. Institutionen för arkeologi, Stockholms universitet. s.441-446.

- Olsson, E., Miller, U. & Risberg, J. 2011.** The Kyrktorp Site. I: Åkerlund, A., Olsson, E., Gustafsson, P. & Miller, U. (red). *Södertörn - interdisciplinary investigations of Stone Age sites in eastern middle Sweden*. http://www.arkeologiuv.se/cms/arkeologiuv/publikationer/ovriga_publicationer/grodinge_sodertorn.html
- Persson, P. 1997.** Kontinuitet mellan senmesolitisk och mellanepolitisk fångstkultur i Sydskandinavien. Åkerlundh, Berg, Nordbladh & Taffinder (red). *Till Gunborg - Arkeologiska samtal*. SAR 33. Institutionen för arkeologi, Stockholms universitet.
- Persson, P. 1999.** *Neolitikums början. Undersökningar kring jordbrukets introduktion i Nordeuropa*. Coast to Coast book 1. Göteborg university, Göteborg.
- Piezonka, H.** The earliest pottery east of the Baltic Sea. I: Hartz, S., Lüth, F. & Terberger, T. (red.). *Early Pottery in the Baltic – Dating, Origin and Social Context*. Bericht der Römisch-Germanische Kommission 89. Frankfurt. s.301-346.
- Segeber, A. 1999.** *Bälinge mossar. Kustbor i Uppland under yngre stenålder*. Aun 26. Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
- Skandfer, M. 2003.** *Tidlig, nordlig kamkeramik. Typologi, kronologi, kultur*. Unpublished PhD thesis, University of Tromsø, Tromsø.
- Skandfer, M. 2005.** *Early, Northern Comb Ware in Finnmark: The concept of Säräisniemi 1 reconsidered*. Fennoscandia Archaeologica XXII, s.3-27.
- Skandfer, M. 2011.** Early pottery in Northern Fennoscandia. I: Hartz, S., Lüth, F. & Terberger, T. (red.). *Early Pottery in the Baltic – Dating, Origin and Social Context*. Bericht der Römisch-Germanische Kommission 89. Frankfurt. s.165-180.
- Stenbäck, N. 2003.** *Människorna vid havet. Platser och keramik på Ålandsöarna perioden 3500-2000 f.Kr.* Stockholm Studies in Archaeology 28. Institutionen för arkeologi, Stockholm universitet.
- Stilborg, O. & Bergenstråhle, I. 2001.** *Traditions in transition. A comparative study of the patterns of Ertebölle lithics and pottery. Changes in the Late Mesolithic ceramic phase at Skateholm I, III, and Soldatorpet in Scania, Sweden*. Lund Archaeological Review 6, s.23-41.
- Strinnholm, A. 2001.** *Bland säljägare och färfarmare. Struktur och förändring i Västsveriges mellanepolitikum*. Coast to coast – book 4. Institutionen för arkeologi, Göteborgs universitet.
- Taffinder, J. 1998.** *The allure of the exotic. The social use of non-local raw materials during the Stone Age in Sweden*. Aun 25. Department of Archaeology, Uppsala University.
- Timofeev, V. I. 2000.** On the problem of the Scandinavian Pitted Ware Origin and the definition of the eastern component in this process. I: Jaanits, L. & Lang, V. (red.). *De temporibus antiquissimis ad honorem Lembit Jaanits*. Muinasaja teadus 8. Teaduste Akadeemia Kirjastus, Tallinn. s.209-222.
- Torvinen, M. 2000.** *Säräisniemi 1 Ware*. Fennoscandia Archaeologica XVI, s.3-35.
- Väkeväinen, L. 1979.** Nya rön angående den äldre stenåldern på Åland. *Åländsk Odling 1978*, s.49-52.
- Äyräpää, A. 1956.** *Den yngre stenålderns kronologi i Finland och Sverige*. Finskt Museum LXII, s.5-52.



Sittesta - gropkeramik
och människor

Britta Kihlstedt,
Stiftelsen Kulturmiljövård

Sittesta

- groppkeramik och människor.

Britta Kihlstedt

Inledning

Sittesta är en av många groppkeramiska lokaler som uppträder längs de svenska kusterna under mellanneolitikum (ca 3300-2300 f Kr). Karaktäristiskt för dessa är bland annat att de innehåller stora mängder gropornerad keramik. Det råder delade meningar om vad dessa keramikrika, strandnära lokaler egentligen representerar. I den



Fig. 1. Bland de knappt 80 000 keramikskärvorna från Sittestaboplatsen fanns det en som var dekorerad med en människoliknande figur. Foto Pehr Lindholm.

här artikeln diskuteras möjliga tolkningar av vad boplatsen vid Sittesta kan ha betytt för de människor som vistades där. Utgångspunkten är en kontextuell analys av det dominerande fyndmaterialet från platsen – keramiken. Vid undersökningen av Sittesta tillvaratogs närmare 80 000 krukskärvor med en sammanlagd vikt av drygt 325 kg (fig 1).

Boplatsen undersöktes av Riksantikvarieämbetet, UV Mitt, sommaren och hösten 2005. Orsaken till

undersökningen var den planerade ombyggnaden av väg 73 mellan Västerhaninge och Nynäshamn (fig 2). Undersökningen blev komplicerad – stora fyndmängder, en lång brukningstid och komplexa lagerförhållanden skapade både källkritiska problem och nya tolkningsmöjligheter. Resultatet från undersökningen har tidigare redovisats i en rapport (Kihlstedt m.fl 2007). Under innevarande år kommer också en fylligare monografi om boplatsen att publiceras.

Groppkeramiska frågor

Keramiken på de mellansvenska groppkeramiska lokalerna i uppträder alltså i påfallande stora mängder. Ofta saknas tydliga spår efter hyddor, hus eller härdar (Edenmo m.fl. 1997), men på flera lokaler förekommer begravningar eller spridda människoben. Lokalerna har därför tolkats som platser för rituella sammankomster och hanteringen av döda anförvanter, snarare än som egentliga boplatser (Carlsson 1998; Gill 2003). Keramiken ses då som symbolladdade depositioner som speglar centrala ideologiska teman i det groppkeramiska samhället. En besläktad tolkning är att de strandnära lokalerna med sina strategiska, men ofta oskyddade, topografiska lägen utgjort viktiga platser för kommunikation och social interaktion, men inte för mer långvarigt boende (von Hackwitz 2009) I båda dessa tolkningar förutsätts de egentliga boplatserna ha funnits i andra, mer indragna lägen i landskapet. Argumentationen stöds av utbredningen av lösfynd, som visar att även de inre delarna av mälardelarna har utnyttjats under perioden. Lösfynd som med någorlunda säkerhet kan sägas vara groppkeramiska är dock få och kända boplatser i inlandslägen saknas i stort sett helt.

Ett helt annat, i vissa avseenden mer traditionellt, sätt att se på groppkeramiska kustlokaler representeras av t ex Björck & Larsson (2007), som menar att de ingår i ett system av olika typer av bosättningar med sin bas i kustmiljöerna. Resonemanget stöds av resultaten från undersökningar främst i

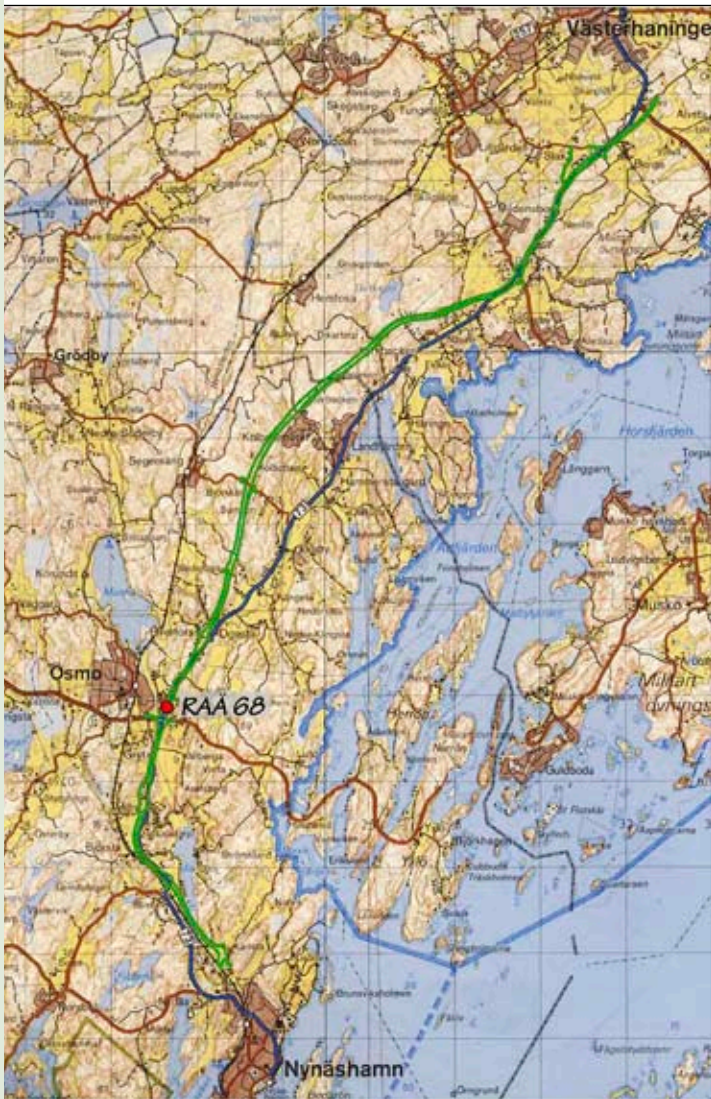


Fig. 2. Sittestaboplatsen (RAÄ 68) ligger strax utanför Ösmo norr om Nynäshamn. Den gröna linjen markerar den nya sträckningen av Väg 73.

landskapen norr om Mälaren. Från flera av dessa rapporteras boplatstrukturerna som inkluderar hus, hyddor och avfallsdepositioner. Man tänker sig att dessa "kustbyar" representerar mer eller mindre kontinuerligt bebodda basboplatser av åretrunkaraktär. I det tänkta bosättningsmönstret ingår också mindre, mer tillfälligt utnyttjade lokaler, liksom större samlingsplatser. Basboplatserna kan även innehålla en del rituella inslag som exempelvis begravningar. Keramiken på dessa lokaler

uppfattas dock i allmänhet som hushållsavfall och deponeringen av keramik diskuteras primärt i termer av avfallshantering.

Att kalla något för en groppkeramisk boplats är alltså inte helt okomplicerat – lokalerna är platser med ett komplext material som inbjuder till skilda tolkningar. I arbetet med att försöka komma närmare en tolkning av hur Sittesta fungerat var keramiken en av flera viktiga utgångspunkter. Mycket av forskningen om den groppkeramiska kulturen är nära förknippad med studier av periodens keramik. Både den tidiga forskningen kring kronologiska och kulturhistoriska frågor och nyare mer ideologiskt och socialt riktade studier har tagit avstamp i keramikmaterialet. Senare års jämförande studier har t.ex. kunnat påvisa lokala och regionala variationer hos den till synes "enhetliga" groppkeramiken (jfr Malmer 2002), som visar att den fungerat identitetsskapande på flera olika samhällliga nivåer (Å.M Larsson 2009; Pappmehl-Dufay 2006; Stenbäck 2003). Vid analysen av keramiken från Sittesta var avsikten att söka samtida variationer inom boplatssytan. Studien begränsades till Sittestas mellersta fas, d.v.s. den avslutande delen av mellaneneolitikum, ca 3000-2800 BC, vilken domineras av Fagervik III-keramik (Bagge 1951). Under den här perioden fanns ett varierat utnyttjande av boplatssytan som tydde på att olika delar av boplatssytan använts på olika sätt och i olika sociala sammanhang. Genom att kombinera olika typer av funktionella och formella analyser av keramiken med en diskussion om hur den deponerats inom dessa olika "rum" var avsikten att vidga underlaget för tolkningar av keramiken och de olika sammanhang som den uppträdde i, och därmed också för lokalen i sin helhet (Brorsson & Kihlstedt, in print).

Boplatssytan vid Sittesta – en bakgrund

Sittesta ligger på den sydöstra sidan av Södertörn, på en sandig sluttning, ca 24 och 32 meter över dagens



Fig. 3. Vid tiden för bosättningen vid Sittesta stod havsytan ca 25 meter högre än idag. Boplatsen låg då vid stranden av en sydvänd vik.

havsnivå. Vid den tiden boplatsen var i bruk låg den vid stranden av en sydvänd vik, med högre partier i norr och väster. En handfull större och mindre öar bildade en skyddande barriär mot det öppna havet i söder och öster (fig 3). Undersökningen inför den nya vägsträckningen var omfattande och berörde närmare 7000 m². Boplatsen är dock sannolikt betydligt större än så och långtifrån hela lokalen är undersökt. Platsen har utnyttjats under större delen av mellanneolitikum, huvuddelen av dateringarna faller inom intervallet 3500 – 2650 f. Kr.

Fyndmaterialet dominerades som framgått av keramik. Därutöver framkom ett rikligt stenmaterial, huvudsakligen av lokalt ursprung (grönsten och kvarts), men även innehållande främmande råmaterial som flinta och skiffer. Anmärkningsvärt är de förhållandevis omfattande spåren efter produktion av grönstensyxor, vilket är relativt ovanligt på samtida boplatser. Det osteologiska materialet består av både obrända och brända ben, med en tydlig dominans av marina arter, främst säl. Det finns även sparsamma inslag av domesticerade arter, vilket tillsammans med förekomsten av malstenar och säd daterad till perioden tyder på att den marina fångsten och jakten på landvilt kan ha kompletterats med djurhållning och odling i



Fig. 4. Docent Jan Risberg tar prover för kvartärgeologisk analys i de mäktiga svallsandslagren som inlagrat de arkeologiska lämningarna på boplatsen. Foto Hanna Larsson.

liten skala. Det osteologiska och arkeobotaniska materialet indikerar att boplatsen varit bebodd mer eller mindre året om. Flera konstruktioner har tolkats som rester efter hus eller hyddor och två anläggningar kan utgöra lämningar efter gravläggningar, men tolkningen av dessa är osäker. Att döda hanterats på platsen framgår dock av förekomsten av kraniefragment av människa, vilket påträffats nära den forna stranden. Också andra lämningar på boplatsen kan tolkas som resultat av ceremonier och rituella depositioner, bl a en trindyxdepå och flera gropar innehållande stora mängder keramik.

Det strandnära läget har, i kombination med de topografiska förhållandena och det långvariga utnyttjandet, skapat en komplex stratigrafi (fig

4). Lagren har tillkommit på flera olika sätt, bl.a. genom vattenivåförändringar som ställvis inlagrat de arkeologiska lämningarna i svallsand. I andra delar av boplatsen har omfattande svämlager från meandrande sötvattensflöden påverkat lagerbildningen. Dessa förhållanden har gett goda möjligheter till kronologisk upplösning, men har också delvis suddat ut detaljerade rumsliga mönster – det finns mycket få helt oblandade och ”rena” kontexter på Sittesta; en källkritisk faktor man bör hålla i minnet när man tar del av analyser av materialet därifrån.

Keramiken från Sittestas mellersta fas

Allmän karaktäristik

Utformning och användning

Kärlden från Sittestas mellersta fas är förhållandevis likartade vad gäller kärldens form. Huvuddelen av keramiken har utgjorts av det gropkeramiska ”typkärlet”; relativt öppna kärl med svagt utåtböjd mynning, markerad skuldra och rundad botten (fig 5). Bara ett fåtal skärvor avviker från denna grundform. Storleken däremot är högst varierande, med mynningsdiametrar mellan 6 och 40 cm, det finns dock inga tydligt definierade storleksklasser. Dekoren är ganska typisk för den gropkeramiska Fagervik III-stilen med en relativt enhetlig uppsättning dekorelement, men med en stor variation i detaljutformningen. De vanligaste dekoreterna (förutom gropar) är streck i olika kompositioner som kryss, vinklar, fiskben och zigzag, liksom olika stämpelintryck av exempelvis kam och nagel. Av de tio skärvor som analyserades med avseende på deras lipidinnehåll, dvs förekomsten av fetter, oljor och vaxer som har sugits upp i kärldgodset vid användning, innehöll bara tre större mängder av lipider (Isaksson 2008). Två av dessa innehöll fetter från vegetabilier och en innehöll fetter från fisk eller marina däggdjur tillsammans med vegetabilier. Fem käril saknade helt detekter-



Fig. 5. Ett typiskt gropkeramiskt käril. Rekonstruktionsteckning Britta Kihlstedt.

bara lipider, vilket kan tolkas som att man använt dessa käril som vattenbehållare eller förrådkäril. Ingen tydlig koppling mellan olika dekorelement och käril av olika godstyp eller storlek har kunnat urskiljas, inte heller mellan olika käriltyper och användningsområden.

Lokalt producerad keramik

Liksom vad gäller kärldens utformning speglar keramikteknologin både enhetlighet och variation. Enhetlighet präglar valet av leror; dessa utgörs huvudsakligen av sorterade kalkfria finleror. Magringens variation är däremot betydande. Den kan bestå av krossad bergart, olika typer av kalkhaltigt material eller av en kombination av dessa. På Sittesta har det kalkhaltiga magringsmedlet åtminstone delvis bestått av krossade snäckskal (Brorsson 2008), på andra lokaler har både ben och kalksten

använts. Den mineralogiska sammansättningen tyder på att keramiken framställts i närheten av boplatser, såväl lera som magring är sannolikt av lokalt ursprung. Det finns dock ett fåtal skärvor på Sittesta som avviker från detta mönster genom att andra typer av leror valts, bland annat grova leror som saknar tillsatt magring. Även dessa kan ha ett geografiskt ursprung i närområdet, men råmaterialet måste ha hämtats från andra lertäkter än leran till den övriga keramiken. Det finns olika tänkbara förklaringar till detta. En av dem är att kärnen (eller skärvorna) förts till Sittesta från andra platser. Även på andra boplatser finns ett liknande mönster, dvs. att huvuddelen av keramiken bedöms som lokalt producerad, medan ett fåtal skärvor avviker, möjligen genom ett främmande ursprung (Brorsson & Kihlstedt, in print, och där anförd litteratur).

Variation inom en gemensam ram

Keramiken karaktäriseras alltså av variation i detaljutformningen, men inom en gemensam ram. Den liknar därmed i mångt och mycket den från andra samtida lokaler. Det tyder på att det funnits en stark, överregional social tradition som ställt upp ramarna för hur keramiken ska se ut när det gäller käriform och generell dekorstil. Valet av magringsmedel är däremot högst varierande, både på regional och lokal nivå, liksom detaljutformningen av dekoren (Å.M. Larsson, 2009:340f; Pappmehl -Dufay 2006, se också M. Larsson 2006). Den enskilda krukmakaren har kunnat sätta sin egen prägel på de kärln eller hon producerade, men hela tiden inom den socialt accepterade normen.

Keramiken i rummet – hus och strand

Hur såg den rumsliga strukturen ut på boplatser vid Sittesta och i vilken mån fanns det en variation vad gäller keramikens utformning och deponering inom de olika delarna av boplatserna? Ursprungligen ingick tre olika kontexter i analysen, men av

utrymmesskäl kommer bara två att diskuteras närmare i detta sammanhang – huset och stranden. Det visade sig att keramiken inom dessa områden i stort följer den gropkeramiska normen; det finns stora likheter i keramiken från de olika områdena, men också betydelsefulla skillnader i utformning, användning och deponering.

Vid huset

I den övre delen av den undersökta ytan, uppdraget ca 50 m från den samtida stranden, fanns rester av kulturlager i anslutning till ett område med huslämningar. Den tydligaste huslämningen var ett närmast rektangulärt, stolpburet hus med en centralt placerad härd, daterat till ca 3100-2900 f.Kr. (Runeson & Storå, in print). Fyndsammansättningen var påtagligt varierad. Spridda avslag/avfall av kvarts, kvartsit och flinta gav intryck av att både tillverkning och användning av smäddskap utförts i området. Här fanns även spår efter en begränsad produktion och uppskärning av grönstensyxor. De yxor som hittades här har alla varit använda (H.Larsson, in print). I området fanns både brända och obrända djurben, med en dominans för brända ben. Området kring huset verkar också varit platsen för hanteringen av jordbruksprodukter. Det finns flera sädeskornsavtryck i keramiken och många av de förkolnade sädeskorn som tillvaratogs vid undersökningen kommer härifrån, två av dessa är också daterade till den aktuella perioden (Edenmo & Heimdahl, in print). Sammantaget ger materialet en bild av varierad användning och deponering av material i anslutning till en eller flera huslämningar. Möjligen kan områden med mer keramik och brända ben ses som de vaga spåren efter mer planerad avfallsdeponering, men strukturerna är inte tydliga. En mal/slipsten som påträffades nära husets vägglinje utgör möjligen ett exempel på en mer symbolisk deponering. Huruvida huset utgjort ett boningshus eller haft andra funktioner kan diskuteras. Enstaka liknande hus- och hyddlämningar har på andra lokaler har tolkats som dödshus eller som andra ceremoniella byggnader

(ex. Arthursson 1996). Det kan inte uteslutas att även huset på Sittesta har fungerat på detta sätt, det är dock svårt att utifrån det varierade arkeologiska materialet se ett tydligt stöd för detta. Det tolkas därför primärt som ett boningshus.

Den keramik som kommer från området runt huset överensstämmer i stort med keramiken från bopplatsen i övrigt. Möjligen kan man säga att det finns en tendens till att kärlden här varit något mindre, tunnväggigare och mer finmagrade. Dessa skillnader är dock mycket små. Frekvensen dekorerade skärvor är något lägre än i andra områden och många av kärlden verkar inte ha fått så komplexa dekorer, kanske bara en eller ett par rader av gropar. Det finns inga spår av fetter i de skärvor som analyserats från husområdet och det finns heller inga skärvor med rester av förkollnade organiska beläggningar ("matskorpor"). Sådana förekommer emellanåt på förhistorisk keramik och antas härröra från matlagning och eventuellt från jäsning eller kokning. Frånvaron av beläggningar på skärvorna i anslutning till huset tyder på att kärlden här i högre grad använts som förrådkärl än som kokkärl, kanske som vattenbehållare eller för förvaring av torra vegetabilier, möjligen säd. De trasiga kärlden har delvis samlats inom vissa delar av ytan runt huset, men ligger delvis också spridda både inne i och utanför huset. Keramiken är relativt kraftigt fragmenterad, vilket kan tolkas som att området i högre grad utsatts för trampning än övriga områden.

På stranden

De största keramikmängderna återfanns i anslutning till den dåtida stranden. Här fanns också ett rikligt och varierat material i övrigt, i vissa avseenden olik det i området runt husen. Strandzonen verkar bland annat ha varit en central plats för tillverkning av grönstensyxor. Här fanns rikligt med avfallsmaterial från yxproduktion och också en hög frekvens yxämnen, knackstenar och slipstenar (H. Larsson, in print). Utmärkande är också den höga andelen

obrända ben, vilka innehåller en större andel ben från de köttrika delarna av djuren (Runeson & Storå, in print). Detta kan betyda att stranden varit den plats där jaktbyten styckats och tagits om hand, de obrända benen är i så fall avfallsprodukter från denna hantering. Det faktum att benen är obrända behöver dock inte betyda att dessa delar av djuren inte tillagats. Benen från ryggrad, bröstorg och extremiteter ligger djupt inbäddade i köttet och behöver inte påverkas märkbart vid tillagning. De obrända benen från de köttrika delarna av säl i strandlagren kan därför också tolkas som måltidsrester.

Kärlden som deponerats vid stranden har en tendens att vara något mer tjockväggiga och grovmagrade än de vid huset och de allra största kärlden återfanns här, liksom de flesta kärlden med avvikande form och gods. Generellt är dock avvikelsen från normen i dessa avseenden liten. Lite tydligare är det att kärlden på stranden hade en högre dekorfrekvens och mer sammansatta dekorer än i övriga områden, i synnerhet i jämförelse med dem i husområdet. Alla skärvor med identifierbara fetter härrör från strandzonen, vilket tyder på att kärlden har använts till matberedning. Antalet analyserade skärvor är mycket få, men tolkningen stöds av fördelningen av förekomsten av organiska beläggningar på keramiken. Närmare 85% av skärvorna med beläggning härrör från strandzonen, vilket styrker att keramiken från strandzonen i högre grad har använts som kokkärl.

Upp och nedvända kärlobottnar och krossad keramik

Bland de många krukskärvorna i strandkanten fanns också ett 20-tal större krukbottnar. De flesta av dessa påträffades med botten vänd uppåt (fig 6). Av allt att döma har kärlden krossats och de övre delarna avlägsnats, varefter de intakta bottenarna placerats uppochned nära stranden. Vad kan förklara ett sådant förfarande? Uppochnedvända



Fig. 6. Johan Andersson rensar fram en av de uppochnedvända krukbottnarna i strandzonen. Foto RAÄ.



Fig. 7. En groppkeramisk grav från Gotland med en uppochnedvänd krukboten placerad intill den döde mannens högra lår. Foto Johan Norderäng.

krukbottnar förekommer i groppkeramiska gravar (fig 7), och även ibland i öppna boplatslager, bland annat intill större block, vilket indikerar ett rituellt bruk (Brorsson & Kihlstedt, in print, och där anförd litteratur). Kopplingen till begravningar är intressant då människoben, i form av kraniefragment, enbart påträffats i strandzonen på Sittesta, i ett av de lager som också innehåller flera av de uppochnedvända kärlobottnarna. Att spridda människoben påträffas i öppna fyndförande lager är relativt vanligt på de groppkeramiska lokalerna; hanteringen av döda anföranters kroppar innefattade uppenbarligen inte bara individuella begravningar utan även skelettering och hantering/deponering av enskilda skelettdelar (Å. M. Larsson 2009). Emellanåt saknas också vissa kroppsdelar, däribland kranier, i de gotländska skelettgravarna (Andersson 2004). Det är alltså inte bara så att keramik och skelett förekommer tillsammans, det finns också likheter i hur man hanterade de dödas kvarlevor respektive keramiken i dessa sammanhang: I hanteringen av döda förekommer skelettering och sönderdelning av kroppen och en särskild hantering av kranier, medan det i hanteringen av keramik förekommer sönderdelning av kärlobotten och en särskild hantering av kärlobottnar. Keramiken verkar alltså ha haft en väsentlig symbolisk funktion i det groppkeramiska samhället, inte minst i samband med begravningar. Etnografiska studier visar att det inte är ovanligt att keramiktillverkningen ses som starkt symbolladdad i lågtekniska samhällen. Den komplexa tillverkningsprocessen lämpar sig väl som metafor för kulturella processer och ritualer, i synnerhet de som är av transformativ karaktär (Gosselain 1999; Barley 1994). Mot denna bakgrund är det inte orimligt att tolka de krossade kärlobotten och de uppochnedvända bottnarna vid stranden som rituella deponeringar av keramik i samband med begravningar, där lerkärlobotten, explicit eller implicit, är associerade med människor och med människokroppen (Tilley 1996; ÅM Larsson 2009;245ff).

Keramik, handlingsmönster och sociala sammanhang

Sammanfattningsvis kan vi summera vad den kontextuella djupdykningen i Sittestas keramik bidragit med när det gäller keramikens roll i det gropkeramiska samhället och tolkningen av de handlingar vi ser spår av på Sittesta. För det första kan man konstatera att det finns stora likheter mellan keramiken i de olika områden som vi tittat på. Även om kärlen har använts och deponerats på olika sätt, har kärlets utformning bara i liten utsträckning anpassats till denna varierande användning. De skillnader vi ser yttrar sig främst genom variationer i frekvens mellan olika variabler, inte genom att de kategoriskt utesluter varandra. Det förefaller inte som om man har producerat olika distinkta käriltyper för olika funktioner, vare sig för hushållsändamål eller för rituellt bruk. Sittestas keramik illustrerar därmed att det är när kärlet används i specifika sociala situationer som de ges mening. I den mån kärlets användning och deponering inom de olika boplatzonen haft olika symboliskt innehåll har de fått dessa betydelser genom de handlingar och det sammanhang de då varit en del av (Thomas 1999).

Keramiken i området runt huset med sin relativt sparsamma dekor förefaller i högre grad ha använts för förvaring än som kokkärl. Den verkar inte ha blivit deponerad på något specifikt sätt. Utifrån det övriga arkeologiska materialet tolkades huset som ett boningshus och keramiken kan stödja en sådan tolkning. På den här delen av boplatzen, uppdraget från stranden, har då legat minst ett eller flera hus som fungerat som boningshus för ett antal hushåll. Ben- och makrofossilmaterialet tyder på att denna grupp människor har vistats på platsen året om. Det är möjligt att det är lokalgruppens medlemmar, de som vistats där ofta eller hela tiden, som vi i första hand ser spåren av i de varierande aktiviteter som präglar området runt huset/husen, men som också lämnat spår på övriga delar av lokalen. Det

är svårt att komma närmare en tolkning av hur denna lokalgrupp varit socialt sammansatt utifrån lämningarna på platsen. Om huset kan ses som representerande ett hushåll, en familj eller en utökad familj, har det sannolikt funnits flera sådana hushållsgrupper på boplatzen.

Från stranden finns större keramikmängder. Kärlen här är, liksom vid huset, formmässigt enhetliga och av varierande storlek. De allra största kärlen finns här, liksom kärl med något rikare och mer komplexa dekorer och dessa har i högre grad använts som kokkärl. De upphöjda kärlet och den krossade keramiken tolkas som en medveten, symbolisk deponering med ideologiska/rituella förtecken. Utifrån keramiken kan man alltså dra slutsatsen att stranden har varit platsen dels för ritualer i samband med hanteringen av döda, dels för tillredning och konsumtion av mat. Detta kan tolkas som att stranden fungerat som en mötesplats för en större social gemenskap än den lokalgrupp som vi ser spår av i området runt husen. Detta kan kanske också förklara varför de avvikande skärvor som eventuellt kommer från andra lokaler påträffas just här. Lokalgrupperna har knutits samman i omfattande sociala nätverk, vilket förutsätter att människor träffas i större gemenskaper med viss regelbundenhet. Konsumtion och presentation av mat spelar i sådana sammanhang en central roll i de flesta samhällen (Dietler 2001). Kollektiva måltider och ceremonier i samband med allianser, giftermål och begravningar fungerar socialt sammanhållande och vidmakthåller samhällets centrala institutioner och värderingar. Men det finns också gott om etnografiska exempel på hur sådana kollektiva fester kan bli spelplatser för individers och grupperns tävlan om makt och status (se t ex Young 1971; se också Hayden 1995, s.96). Även om de gemensamma sammankomsterna syftar till att reproducera samhällets struktur innehåller de därför också en potential för social förändring genom att de kan utnyttjas av individer och grupper för att främja sina sociala ambitioner. Den ökade betydelsen av

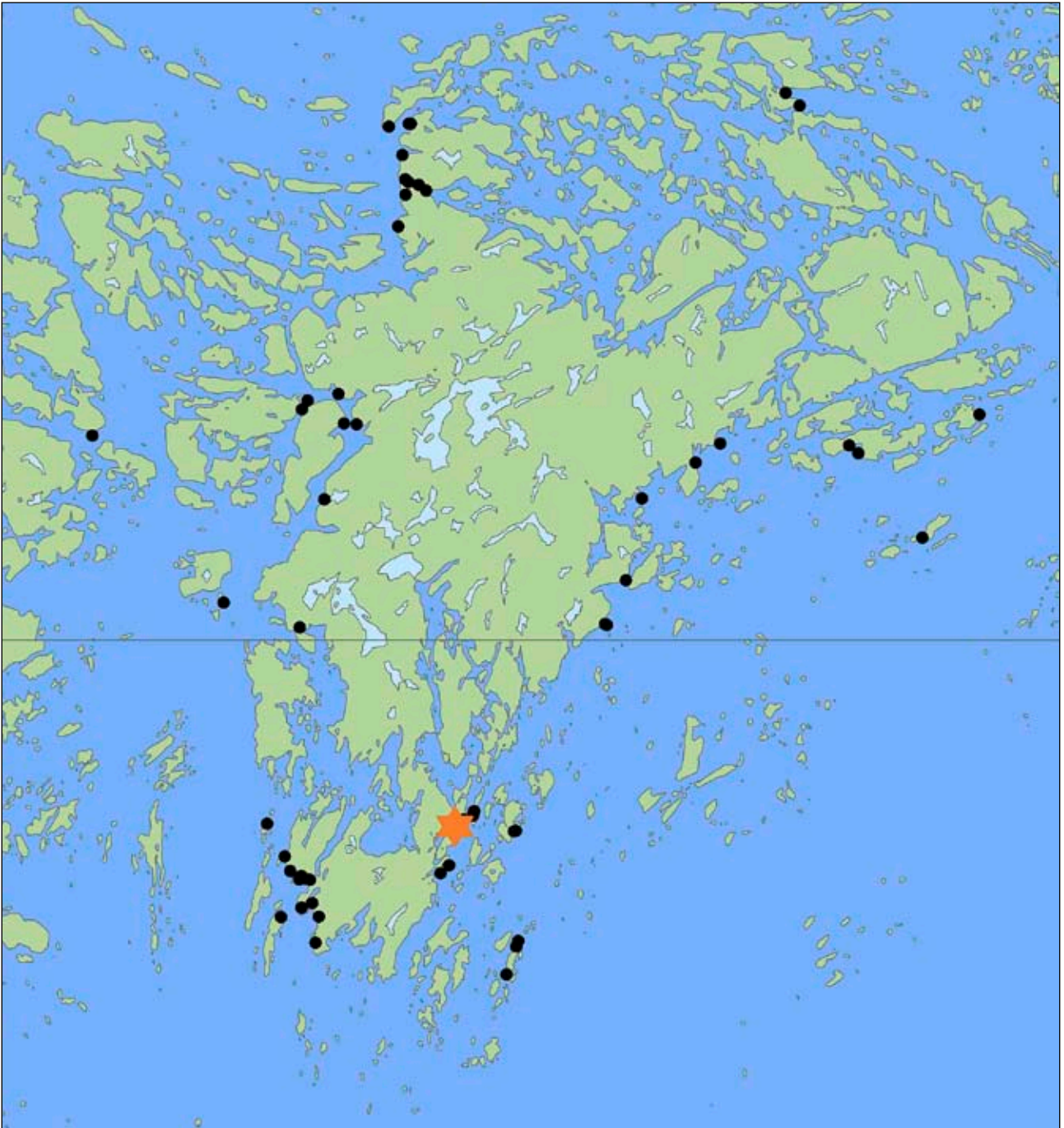


Fig. 8. De gropkeramiska lokalerna ligger samlade i grupper längs Södertörns kust. Sittesta markerad med röd stjärna. Vattennivå ca 30 meter över havet.

aktiviteterna vid stranden under Sittestas mellersta fas kan därför också vara uttryck för ökade sociala spänningar inom det gropkeramiska samhället.

Boplatserna på Södertörn

Sittesta förefaller alltså ha fungerat på flera olika sätt och på olika sociala skalnivåer. Användandet av boplatsummet har varierat över tid. De olika boplatzsonerna uppvisar inte tecken på tydligt rumsligt separerade aktiviteter, även om tyngdpunkten i det arkeologiska materialet och dess deponering ser olika ut. Denna mångskiftande karaktär förefaller präglade många av de samtida lokalerna i området. Det finns idag ca 55 lokaler med gropkeramik kända på Södertörn (fig 8). Ett framträdande drag är att boplatserna ligger samlade i mer eller mindre tydliga agglomerationer längs kusten. På Södertörn kan sex sådana boplatzgrupper urskiljas. Variationen mellan boplatserna inom grupperna är stor, men det är svårt att se att de har haft olika tydligt definierbara funktioner inom ett bosättningssystem. Variationen kan snarare avläsas på en glidande skala än som en samvariation mellan olika lokalers storlek och olika typer av artefaktsammansättningar (Olsson, manus). Snarare kan man se ett mer skiftande utnyttjande av områdena centrerat kring vissa rum i landskapet (Gustafsson & Kihlstedt, in print). Området runt Korsnäs/Kyrktorp på sydvästra Södertörn utgör ett exempel på detta. Här har gropkeramiska lämningar påträffats inom ett mycket stort område runt det inre av en vik och i anslutning till en markant bergsformation. Sammantaget framträder här en bild av ett högst komplext och varierat utnyttjande

av ett begränsat landskapsrum, där olika närliggande delytor har olika karaktär men där det är svårt att urskilja tydliga avgränsningar och klara strukturer. Liknande förhållanden kan anas inom andra boplatzgrupper, exempelvis vid Häggsta i Botkyrka på nordvästra Södertörn. Också Häggsta ligger intill ett markant berg. Kanske kan vikarna vid bergen ses som ”landmärken” i den mening som diskuteras av Zedeno (2000, se också Ahlbeck & Gill 2011; von Hackwitz 2009), dvs fokuspunkter kring vilka olika typer av aktiviteter lokaliserats. Med ett sådant synsätt förskjuts fokus från de enskilda lokalerna till den totalitet av lämningar som kan urskiljas inom sådana landskapsavsnitt. Även om stranden har varit central i dessa landskapsrum finns också lämningar i något mer uppdragna lägen och det är också möjligt att tänka sig ett begränsat jordbruk inom ramen för dessa områden, vilket indikeras genom de få, men regelbundet förekommande, sädeskorn som uppträder på de gropkeramiska lokalerna (Edenmo & Heimdahl, in print). Som nämndes inledningsvis är det oklart i vilken mån detta utnyttjande av kustnära landskapsrum utgör hela eller delar av ett samtida landskapsutnyttjande. Även om det är uppenbart att man rört sig även i inlandet under perioden är det svårt att tolka detta som basen i bosättningssystemet, mot bakgrund av att det empiriska underlaget vad gäller boplatser i inlandet stort sett saknas. De analyser av skelett som gravlagts på de gropkeramiska kustboplatserna visar också ett helt dominerande marint näringsintag (Fornander 2011). Det huvudsakliga argumentet är dock den komplexitet och variation som kustlokalerna uppvisar, både vad gäller storlek och innehåll.

Referenser

- Ahlbeck, M. & Gill, A.** Minne och myt – landskapets märken och depåer under tidigneolitikum och senmesolitikum på Södertörn. I: *Location, Selection and Memory. Södertörn during the Stone Age*. Skrifter från Arkeologikonsult nr 1. Upplands Väsby.
- Andersson, H.** 2004. Vart tog benen vägen? Återbesök i groppkeramiska gravar på Gotland. Aktuell Arkeologi VIII. Stockholm.
- Arthursson, M.** 1996. *Bollbacken. En sen groppkeramisk boplats och ett gravfält från äldre järnålder Raä 258, Tortuna socken, Västmanland*. Rapporter från Arkeologikonsult 1996. Slutundersökningsrapport.
- Bagge, A.** 1951. *Fagervik - Ein rückgrat für die Periodeneinteilung der Ostschwedischen Wohnplatz- und Bootenaxenkulturen aus dem Mittelneolithikum. Ein Vorläufige Mitteilung*. Acta Archaeologica XXII, s 57-118.
- Barley, N.** 1994. *Smashing Pots. Feats of Clay from Africa*. London.
- Björck, N., Larsson, F.** 2007. Det neolitiska samhället i östra Sverige- en problematisering av tolkningsgrunden. I: *Stenåldern i Uppland- Uppdragsarkeologi och eftertanke. E4-volym 1*. SAU, Upplandsmuseet, Riksantikvarieämbetet UV-GAL. s. 67- 96. Uppsala.
- Brorsson, T.** 2008. *Snäckskal, kalksten eller ben? Godsanalys av groppkeramik från Sittesta, Ösmo sn, Södermanland. Kontoret för Keramiska Studier, rapport nr 26*. Landskrona.
- Brorsson, T. & Kihlstedt, B., in print.** Kärkens olika uttryck – en kontextuell analys av groppkeramiken från Sittesta. I: *Sittesta – en groppkeramisk boplats under 800 år. Arkeologi längs väg 73*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Carlsson, A.** 1998. *Tolkande arkeologi och svensk forntidshistoria. Stenåldern*. Stockholm Studies in Archaeology 17. Stockholms universitet.
- Edenmo, J. & Heimdahl, J., in print.** Groppkeramiskt jordbruk på Södertörn? I: *Sittesta – en groppkeramisk boplats under 800 år. Arkeologi längs väg 73*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Edenmo, R., Larsson, L., Nordqvist, B. & Olsson, E.** 1997. Groppkeramikerna – fanns de? Materiell kultur och ideologisk förändring. I: *Larsson M. & Olsson, E. (red). Regionalt och inter-regionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 23.
- Fornander, E.** 2011. *Consuming and communicating identities. Dietary diversity and interaction in Middle Neolithic Sweden*. Theses and Papers in Scientific Archaeology 12. Stockholms universitet. Stockholm
- Gill, A.** 2003. *Stenålder i Mälardalen*. Stockholm Studies in Archaeology 26. Stockholm.
- von Hackwitz, K.** *Längs med Hjälmarens stränder och förbi - relationen mellan den groppkeramiska kulturen och båtjåkulturen*. Stockholm Studies in Archaeology 51. Stockholm.
- Gosselain, O.P.** 1999. *In Pots We Trust. The Processing of Clay and Symbols in Sub-Saharan Africa*. Journal of Material Culture. Volume 4(2).

- Isaksson, S. 2008.** *Analys av organiska lämningar i keramik från Sittesta, Raä 68, Ösmo sn, Södermanland.* Rapport Auxilia, Arkeologiska Forskningslaboratoriet, Stockholms universitet.
- Kihlstedt, B. Larsson, H. & Runesson, H. 2007.** *Sittesta. En gropkeramisk boplats på Södertörn. Södermanland, Ösmo socken, Sittesta 1:17 och 1:6, RAÄ 68.* Riksantikvarieämbetet UV Mitt, dokumentation av fältarbetsfasen 2007:2.
- Kihlstedt, B. & Brorsson, T., in print.** Kärleus olika uttryck – en kontextuell analys av gropkeramiken från Sittesta. I: *Sittesta – en gropkeramisk boplats under 800 år. Arkeologi längs väg 73.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Larsson, H. in print.** Yxor och yxtillverkning på Sittestaboplatsen. I: *Sittesta – en gropkeramisk boplats under 800 år. Arkeologi längs väg 73.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Larsson, M.** *A Tale of a Strange People. The Pitted Ware Culture in Southern Sweden.* Kalmar Studies in Archaeology vol. 2. Kalmar.
- Larsson, Å.M. 2009.** *Breaking and making Bodies and Pots. Material and Ritual Practices in Sweden in the Third Millennium BC.* AUN 40. Uppsala.
- Malmer, M.P. 2002.** *The Neolithic of South Sweden. TRB, GRK and STR.* The Royal Swedish Academy of Letters History and Antiquities.
- Olsson, E. manus.** The spatial distribution of sites as a reflection of social structure. An example from the Pitted Ware Culture in Eastern Middle Sweden. I: *Åkerlund, A., Olsson, E., Gustafsson, P. & Miller, U. (red), Södertörn. Interdisciplinary Investigations of Stone age sites in Eastern Middle Sweden.* Riksantikvarieämbetet UV Stockholm.
- Papmehl-Dufay, L. 2006.** *Shaping an identity. Pitted Ware pottery and potters in southeast Sweden.* Stockholms universitet.
- Runeson, H. & Storå, J., in print.** Sittesta – en boplats i tid och rum. I: *Sittesta – en gropkeramisk boplats under 800 år. Arkeologi längs väg 73.* Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Stenbäck, N. 2003.** *Människorna vid havet. Platser och keramik på ålandsöarna perioden 3500-2000 f.Kr.* Stockholm Studies in Archaeology 28.
- Thomas, J. 1999.** Understanding the Neolithic. A revised second edition of *Rethinking the Neolithic.* Routledge. London and New York.
- Zedeno, M. N. 2000.** On What people Make of places. A Behavioural Cartography. I: *Schiffer (ed), Social theory in Archaeology.* 97-111. Salt Lake City.



Deras sista suck?

- Kultur och samhälle under yngre mellanneolitikum

Roger Edenmo,
Länstyrelsen i Uppsala län

Deras sista suck?

- Kultur och samhälle under yngre mellan-neolitikum

Roger Edenmo

Inledning

Den gropkeramiska kulturen i Mälardalen, löst definierad som jägare/samlare med en närings-ekonomi primärt inriktad på havets resurser, upphör under loppet av yngre mellan-neolitikum. I artikeln resoneras kring vilka slutsatser man kan dra av ett möjligt radikalt kulturskifte.

En viktig aspekt av de mellan-neolitiska förändringarna i Mälardalen gäller den närings-ekonomiska basen. I korthet introducerades jordbruket under tidigneolitikum och tycks ha praktiserats mer eller mindre allmänt, men kompletterad med andra näringsfång. Från slutet av tidigneolitikum ersattes jordbruksekonomin av en tydlig inriktning på fiske och säljakt (med vidhängande förändrat bosättningsmönster). Slutligen så återinfördes jordbruksekonomin under andra halvan av mellan-neolitikum och kom med tiden att bli den helt dominerande näringsbasen. En sådan grov historia tar inte vara på alla aspekter och regionala variationer, men är en viktig del av den mellan-neolitiska kulturberättelsen. De fiskande och säljande grupperna under fr.a. första halvan av mellan-neolitikum (grupper som också levde av vilda växter och jagade landlevande djur) förknippas med materiella lämningar som klumpas samman under benämningen gropkeramisk kultur. Den gropkeramiska kulturen är då de människor som en tid avstod från jordbruket, men som i längden inte kunde hålla förändringen stängin.

Jag vill hävda att den gropkeramiska kulturens försvinnande är en intressant gåta för arkeologin, därför att försvinnandets betydelse blir så olika

beroende på hur man förklarar det: om man söker förklaringarna internt hos den gropkeramiska kulturen eller externt i yttre omständigheter. Om gropkeramikerna av eget val övergav sin jagande och samlande tillvaro, så torde det ha funnits fördelar i det nya levnadssättet, liksom historiskt uppenbarade nackdelar i deras traditionella livsstil. Eller är frågan felställd? Är sådana historiska förändringar en typ av krafter som inte låter sig reduceras till enskilda människors val?

Uppfattningen att jägar/samlartillvaron var jämlikare, mindre arbetskrävande, mer ”mänsklig”, än livet som jordbrukare brukar aktualiseras med jämna mellanrum. Kan tolkningar av den gropkeramiska kulturens upphörande vara ett inlägg i den debatten? Kan arkeologi säga något inte bara om kulturella val, utan också om ett gott mänskligt liv?

För att förtydliga dessa frågeställningar, kommer jag att spetsa till kulturdefinitioner och vara selektiv i källmaterialpresentationen. Beträffande frågan om vad ”kultur” är, och om det är till nytta eller inte för en neolitisk historieskrivning, väljer jag här en tydlig väg: att varken ta bort kulturepiteten eller att fylla dem med så mycket allmängiltigt innehåll att kulturskillnader blir gradskillnader. Jag vill diskutera skilda samhällsformer.

Vad fanns det att äta?

På de gropkeramiska boplatserna finns rester efter sälar, svin, fiskar, älgar, bävvar, rådjur, sjöfåglar, hasselnötter, mm. Analyser av beläggningar på insidan av gropkeramiska lerkärl har samtidigt visat på betydande förekomst av vegetabilier, liksom från både marina och landlevande djur (Isaksson 2009). Många av dessa närings-ekonomiska indikationer uppträder i varierande sammansättning på olika gropkeramiska boplatser, men dominansen av marina resurser är oftast tydlig. Den ibland rikliga förekomsten av svinben på boplatserna har tidigare setts som tecken på att också svin var en viktig stapelföda. Där har dock bl.a. analyser av

människoben från gropkeramiska gravar – analyser som visar den huvudsakliga kosten under människans livstid – visat att de i stor utsträckning har levt på sälkött (Eriksson 2003; Fornander 2011). Den på vissa boplatser rikliga förekomsten av svinben, liksom av personliga utsmyckningar tillverkade av bl.a. svinbetar, tycks alltså påvisa något annat än rester av det vardagliga näringsfånget.

Att jaga och tillaga säl var för gropkeramikerna en betydelsefull, identitetsskapande praktik. En fundamental fråga är då om den gropkeramiska kulturens försvinnande till en del kan skyllas på förändringar i naturmiljön? Om den viktiga sälen drastiskt minskade i förekomst under yngre mellanneolitikum så skulle kanske en successiv övergång till en jordbrukande tillvaro inte vara annat än väntad, med tanke på det samtidiga uppträdandet av den jordbrukande snörkeramiska kulturen i stora delar av Europa (den kulturform som Sverige benämns strids- eller båtyxekultur).

Jan Storå (2001) har visat att det gropkeramiska jaktrycket på just grönländssäl, som var det vanligaste bytesdjuret, tycks ha varit betydande. Orsaken kan ha varit att grönländssälens beteendemönster gjorde det möjligt att jaga den under stora delar av året, vilket bl.a. fick till följd att jakten även på mycket unga djur var stor. Jakten på grönländssäl kan, tillsammans med en begynnande klimatförändring, ha bidragit till dess försvinnande från Östersjön. På åländska gropkeramiska boplatser har man då istället sett en ökad jakt på gråsäl (Storå 2001).

En slutsats beträffande villkoren för omfattande säljakt under yngre mellanneolitikum är att förutsättningarna förändrades, men troligen inte i en omfattning som skulle tvingat fram ett övergivande av en jagande och samlande tillvaro, inte ens ett övergivande av en marint inriktad livsstil. Sälar fanns att jaga, liksom fisk att fiska, växter att samla och landlevande djur att jaga. De symboliskt och/eller

rituellt viktiga svinen fanns likaså kvar. Slutsatsen torde bli att övergivandet av den gropkeramiska livsstilen, eller av en jagande/samlade livsstil över huvud taget, inte var en för överlevnaden tvingande nödvändighet. Detta kan man ju exempelvis också utläsa av att de jagande/samlade grupperna i stora delar av Norrland inte övergav sin livsstil.

Kontakter och utbyten

Om man alltså kan bortse från det näringsekonomiska spåret som en huvudförklaring, kan man resonera kring andra delar av den mellanneolitiska perioden. Fanns det andra viktiga ingredienser hos de neolitiska samhällena, som var av betydelse om de förändrades? Jag menar att ett sådant spår är att studera hur hanteringen av, och attityden till, de existerande prestigeföremålen förändrades. I fig 1 är illustrerat ett möjligt schema över hur värdeföremålen och det som kan benämnas 'prestigeekonomin' förändrades under neolitikum (Edenmo 2008).

Tidig gropkeramisk kultur och flintyxorna

Under den tidigneolitiska perioden fanns ett omfattande utbytesnätverk mellan trattbägarkulturens grupper, från Sydkandinavien via Falbygden till Mälardalen. Inom detta utbytesnätverk exporterades bl.a. tunnackiga flintyxor, från produktionsområdena i Sydkandinavien och norrut. Dessa flintyxor fanns dels i en särskilt långa variant, som offrades, dels i en kortare variant som var ett rent arbetsredskap (Sundström 2003).

I den omfattande flintyxhandeln under tidigneolitikum kan Mälardalsområdet sägas ha utgjort ett marginalområde. Det begränsade, men som det tycks stadiga inflödet av "offeryxor" till Mälardalen, kan tolkas ha gjort det möjligt för lokala ledare att praktisera ett potlatch-liknande¹ system för

1. Potlatch är namnet på ett system av rivaliserande gåvoutbyte som praktiserades av Nordvästkustindianerna i Nordamerika. I sin mest spektakulära form förstördes stora rikedomar inför ögonen på en rivaliserande grupp, i syfte att skämma ut sina motståndare genom att påvisa sin materiella och symboliska överlägsenhet. Potlatch har kommit att bli en benämning på denna typ av rivaliserande utbyten, som har observerats på många platser i världen.

intern maktkamp, där en förstörelse av värderade yxor (genom att de offerades) ingick i ett regionalt socioekonomiskt system.

Vid slutet av tidigneolitikum inträffade emellertid något som – beträffande offeryxorna som social och ekonomisk resurs – förvandlade Mälardalen från ett marginalområde till ett närmast isolerat område. Scenariot tycks ha varit att i och med att trattbägarkulturen i Sydsandinavien och Västergötland utvecklade megalitgravsbyggandet, och de därmed sammanhängande ceremonierna, så togs de långa tunnackiga prestigeyxorna i flinta i betydligt ökande grad ur cirkulation. Skälet för detta har varit ett ökat offerande, troligen i samband med religiösa ceremonier eller förfäderskult (jfr Sjögren 2003; Tilley 1996). Att trattbägarkulturen i Mellansverige inte följde med utvecklingen, och exempelvis började bygga megalitgravar, kan ha berott på de avbrutna kontakterna med sina grannar söderut.

Den stora förändringen låg i den genomgripande påverkan som detta fick för cirkulationen av offeryxor i marginalområdena, där utbytet med Mälardalen kom att strypas. De utökade offerritualerna i Falbygden slukade helt enkelt de flesta tillgängliga yxorna.

Konsekvensen för trattbägarkulturen i Mälardalen blev att tillgången på de externt tillverkade offeryxorna – som var så centrala i lokala maktkamper och intern klanrivalitet – hamnade under en kritisk nivå. Den mångkantiga stridsyxan tycks heller inte ha kunnat fylla det tomrum som lämnades. Situationen kan tolkas som ett kraftigt incitament för förändringar, i första skedet gällande offerföremål (med vidhängande ritualer) och utbyten i sig, men i förlängningen också beträffande lokala och regionala relationer i Mälardalen. I den tidigare situationen var externa kontakter med fr.a. Falbygden väsentliga för trattbägarkulturen i Mälardalen, men i den nya situationen måste andra

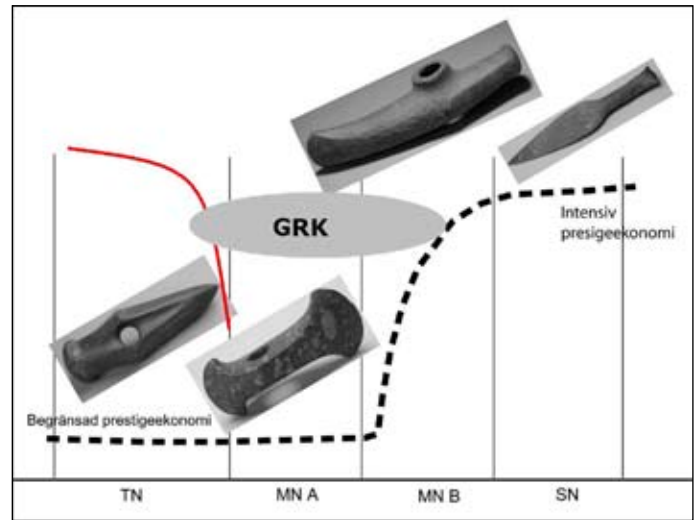


Fig. 1. Figuren visar förändringen av värdeföremål och framväxten av en prestigeekonomi under andra halvan av mellanneolitikum. Den röda linjen illustrerar nedgången i inflödet av tunnackiga flintyxor till Mälardalsområdet. Den tidsmässiga utsträckningen av gropkeramisk kultur (GRK) är ungefärligt markerad.

kontaktvägar och allianser byggas. En möjlighet är att den dubbeleggade yxan under gropkeramisk tid utnyttjades som ersättning, och de stridsyxeliknande föremålen hamnade i fokus för utbytena. Tillverkningen av dubbeleggade stridsyxor vid påläggningen i Alvastra (Browall 2011) kan tolkas ha utgjort ett försök av gropkeramiska grupper att ersätta förlusten av ceremoniella flintyxor, ett försök som inte slog väl ut.

Formandet av den gropkeramiska kulturen i Mälardalen skulle enligt ovanstående ha varit direkt orsakat av förändringar i avbrutna kontakter med den sydskanadinaviska trattbägarkulturen. Detta är naturligtvis en förenklad bild, inte minst för att det även fanns kontakter med grupper norrut, västerut och österut. Om avbrutna kontakter söderut hade någon inverkan på det historiska skeendet, så bör det tolkas som ett bland flera incitament till förändring. Jag menar ändå att de sydliga kontakternas förändring var en viktig historisk händelse, men samtidigt att formen för den framväxande gropkeramiska kulturen var starkt influerad av

kontakter med nordliga och östliga grupper. I en mening var den gropkeramiska kulturen en egen uppfinning, och den skiljde sig från den föregående samhällsordningen bl.a. genom att inte bygga grupprelationer kring yxoffer.

Sen gropkeramisk kultur och båtyxorna

Hur är det då med den gropkeramiska kulturens upphörande? Under den första halvan av mellan-neolitikum var den gropkeramiska kulturen den allenarådande samhällsformen i Mälardalen. Såsom de absoluta dateringarna av olika gropkeramiska lokaler i Mälardalen visat (Olsson & Edenmo 1997; Artursson 1996), fortlevde det gropkeramiska levnadssättet på vissa platser även långt in i den senare delen av mellan-neolitikum. Man bör ändå inte utifrån vissa sent daterade gropkeramiska boplatser dra generella slutsatser om att gropkeramiskt levnadssätt levtt kvar inom *många* områden ända fram till senneolitikum. Den gropkeramiska kulturen, representerat av de strandbundna boplatserna, var istället på tillbakagång under andra halvan av mellan-neolitikum i regionen, vilket källmaterialet i stort visar.

Från och med mitten av den mellan-neolitiska perioden (ca 2800 f.Kr.) uppträder båtyxekulturen i Syd- och Mellansverige. Det sker ungefär samtidigt med liknande kulturer i stora delar av det europeiska området. Den näringsekonomiska inriktningen hos båtyxekulturen tycks (i oklar omfattning) ha bestått av jordbruk, i första hand tamdjurshållning, däremot finns det inget som tyder på att de ägnade sig åt säljakt. När båtyxekulturen i Mälardalen expanderade till kusterna under loppet av yngre mellan-neolitikum, till många av de forna gropkeramiska områdena, torde den gropkeramiska livsstilen ha ersatts av båtyxekulturens livsstil. En fråga i sammanhanget är om det fanns varierade näringsekonomier inom båtyxekulturen, t ex att inlandsfynden visar en inlandsbaserad ekonomi

och att kustlägena visar en havsbaserad ekonomi, liknande den vi förknippar med trattbägarkulturen i Mälardalen? Utan ett betydligt rikare empiriskt underlag kan vi inte svara säkert på den frågan, men att båtyxekulturens grupper kunde ha delvis olika inriktning i sin näringsekonomi har nyligen påvisats med hjälp av isotopanalyser (Fornander 2011). Exempel finns från undersökta boplatser från enkelgravskulturen i Nederländerna, som påvisat en klart blandad ekonomi, med spannmålsodling och tamboskap likväl som jakt på vilda djur och fiske (Hogestijn 1992). Här kan också nämnas den i huvudsak jakt- och fiskebaserade ekonomin inom Rzucewo-kulturen i norra Polen, med fåtaliga indikationer på jordbruk (Król 1992; Guminski 1997). Klart är samtidigt att den storskaliga säljaktens tid i Mälardalen, så typisk för den gropkeramiska kulturen, var på stark tillbakagång under yngre mellan-neolitikum.

Den neolitiska perioden var förvisso bland annat en krokig näringsekonomisk väg mot ett utpräglat jordbrukssamhälle, i vilken båtyxekulturen spelade en roll. Men vad var båtyxekulturen, förutom sin näringsform? Genom att analysera betydelsen av de icke-praktiska yxorna under neolitikum, har jag föreslagit att en ny typ av prestigeekonomi utvecklades i och med båtyxekulturen, i vilken den båtformiga stridsyxan kom att bli dess tydligaste valuta. De olika typer av yxformade prestigeföremål som cirkulerade under neolitikum, liksom deras respektive dominans under vissa perioder, framgår av fig 1. Figuren visar att någon form av ”prestigevaruhantering”, liktydig med mellangruppslig konkurrens, existerade under hela neolitikum. Innehållet i denna prestigehantering förändrades dock. Betydelsen av de långa flintyxorna, där offrandet stod i fokus, har jag behandlat ovan. Beträffande de stridsyxor som var föregångare till båtyxorna – mångkantsyxan och den dubbeleggade yxan – tolkar jag det som att utbytet av dem överlag var av gävokaraktär, men att först under båtyxperioden kom en regelrätt gävoekonomi eller prestigeekonomi att utvecklas

(Edenmo 2008). En sådan tolkning menar jag ligger i linje med den utveckling vi ser hos snörkeramiska grupper i stora delar av norra Europa.

Förändringarna torde dessutom på sikt ha inneburit framväxten av stabilare socioekonomiska hierarkier, där ett övre samhällsskikt inom båtyxekulturen i ökande grad fann sin legitimitet genom över-regionala kontakter. I denna utveckling spelade de s.k. båt- eller stridsyxorna en avgörande roll. Den gåvoekonomiska sedvänjan kom att utnyttja och exploatera en gammal föremålsform på ett nytt sätt, och de båtformade stridsyxorna blev härigenom, på ett mentalt plan, en helt ny typ av föremål. Gåvoutbytessystemet var ett produktionssätt, som genom sitt beroende av ackumulerade värden på ett mer effektivt sätt möjliggjorde framställandet av materiella och immateriella mervärden. Därmed hade det en avgörande effekt på den neolitiska samhällsutvecklingen.

I det sammanhanget är det talande att båtyxor funna på gropkeramiska boplatser är ytterst sällsynta i regionen (Olsson & Edenmo 1997). Båtyxan var aldrig del av den gropkeramiska kulturen.

Invandrare/utvandrare/ förvandlare

Att beskriva det som att den gropkeramiska kulturen successivt ersattes av båtyxekulturen, låter som att den ena gruppen människor lämnade Mälardalen och den andra gruppen flyttade in. Men det finns inga belägg för stora folkförflyttningar, och rent generellt kan inte den snörkeramiska kulturens uppträdande i Nordeuropa, där ju båtyxekulturen var den svensk-norska varianten, i huvudsak förstås som ett invandringsfenomen. Att människor har rört på sig är självklart, men vad gäller förändringar av samhällsformer bör man snarare se det som ett byte av livsstil. Ett förslag är att det rörde sig om ett religionsskifte, som påverkade alla delar av samhället. Men i samhällen där ingen skarp skillnad

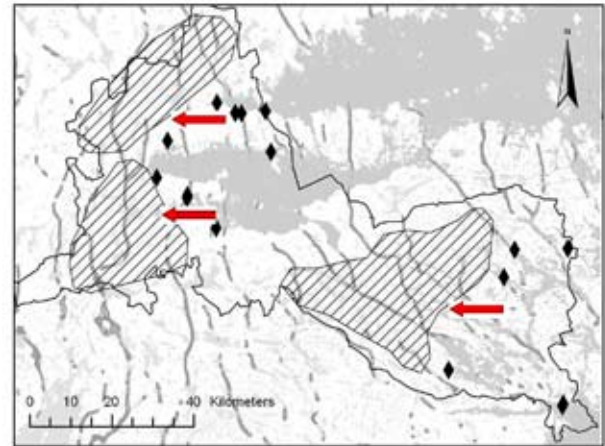


Fig. 2. Romberna visar kända gropkeramiska boplatser inom studieområdet, och de skrafferade områdena visar de områden där stridsyxekulturens tidigaste typer av båtyxor har hittats. De röda pilarna illustrerar gropkeramiska grupper som byter kulturell identitet.

görs mellan profant och heligt är det många typer av förändringar som kan få radikala följder. Exempelvis kan förändringar i närings ekonomi få religiösa följdverkningar; ett annat exempel är förändringar i formerna för och innehållet i mellangruppsliga relationer som jag föreslagit ovan.

I fig 2 har jag, inom ett studieområde, försökt åskådliggöra den mellan-neolitiska förändringen i delar av Mälardalen. Figuren ska inte ses som en ögonblicksbild, utan ska tolkas som visande en samhällsprocess i övergången från äldre till yngre mellan-neolitikum. En viktig påpekande är att bilden inte visar två olika befolkningsgrupper, varav den ena är inhemska och den andra främmande; inget i materialet stödjer en sådan tolkning. Jag menar att bilden visar en pågående förändring av bosättningsmönster vid övergången till yngre mellan-neolitikum, baserade på kulturella val. Situationen kan ha varit en annan under slutet av mellan-neolitikum, då de kvarvarande gropkeramiska grupperna i delar av Mälardalsområdet bör ha levt med påtagligt sämre framtidsutsikter. Kanske var det så att gropkeramiska grupper då tvingades överge sitt levnadssätt (jfr Welinder 1978).

Att det i flera områden har noterats en förskjutning av bebyggelsen i och med den snörkeramiska kulturens uppträdande är i sammanhanget intressant. Förutom i Mellansverige, har det också för Skånes del konstaterats att båtyxekulturen först uppträder i de inre landskapsdelarna, skild från trattbägarkulturens huvudbygder (Malmer 1957). Enkelgravskulturens framväxt på södra och mellersta Jylland, i det som också där var trattbägarkulturens outnyttjade marker, noterades tidigt (Glob 1945). Vidare kan nämnas att utbredningen av snörkeramikskulturens A-typer i Brandenburg och mellersta Tyskland generellt finns något förskjutet bort från den föregående klotamforakulturens huvudbygder (Beran 1992). Denna trend i hur den inledande snörkeramikskulturen uppträder i landskapet i förhållande till föregående kulturer, kan ses som viktig för vår tolkning av hur samhällsomvandlingen gick till: det pekar onekligen mot en kronologisk överlappningsfas, där vissa av den föregående kulturens grupper höll fast vid det gamla medan andra förändrade sitt levnadssätt. Bebyggelseförskjutningen pekar därmed inte generellt på en förutsägbar näringsekonomisk förändring. Man bör hålla i minnet att för stora delar av Europa, liksom för Sydskandinavien, så innebar övergången till den snörkeramiska kulturen ingen radikal förändring av näringsekonomi, då de redan var jordbrukare.

Ett eget val?

Att en tid, en samhällsform eller en kultur har många beståndsdelar, betyder att det för olika typer av analyser kan vara värt att betona olika delar. Förslagsvis skulle jag nu, i det här sammanhanget, vilja definiera den gropkeramiska kulturen som ”de som jagade säl” och båtyxekulturen som ”de med prestigeekonomi”. Det förstnämnda handlar då inte om hungriga människor, och det andra inte om människor med ett självhållningsbehov. Däremot lyfter det upp kulturella särdrag. Det betyder också att de förstnämnda inte hade en prestigeekonomi och att de sistnämnda inte jagade säl. Jag tolkar det

samlade källmaterialet i Mälardalen som påvisande så pass radikala skillnader mellan de båda ”kulturerna” att de svårigen kan visa en kontinuerlig utveckling. Människor var helt enkelt tvungna att välja.

Prestigeekonomi-kulturen, likväl som säljagar-kulturen, kan beskrivas som både levnadspaket och idépaket. Det är en fördel för analysen att inte alltför starkt identifiera kulturer med specifika människor eller populationer (jfr Hornborg 2004). Förslagsvis innehöll den förstnämnda kulturen en betoning på ett liv på visst avstånd från kusten, på tamdjurshållning (möjligen av får och getter), på ceremoniella möten för bl.a. gåvoutbyten och för partnerskap. Idé- och levnadspaketet innefattade också tydliga teknikskiften i hantverk, bl.a. beträffande keramikkarlen (Larsson 2009). Fler och fler gropkeramiska grupper valde detta istället för det traditionella paketet säljagare. Varför? Om man utesluter förekomsten av yttre tvingande omständigheter så handlar det om förväntade fördelar, och vidare frågan om vilka fördelar och för vilka människor/grupper?

Den något förenklade och tillspetsade framställning som jag här gjort tvingar oss till värderande omdömen om de båda kulturerna för att kunna förklara förändringen. Vad var förhållandevis bättre i det nya idé- och levnadspaketet och vad var förhållandevis sämre i det gamla?

En märkvärdighet i sammanhanget är att det nya idépaketet tycks så färdigsnickrat. Med tanke på de likheter man ser hos de snörkeramiska kulturerna i Nordeuropa, kan inte säljagarkulturen ha stått inför oändliga valmöjligheter. Det fanns ett nytt paket att välja, med vissa variationer. Samtidigt var naturligtvis inte paketet i historiskt hänseende en färdig produkt, men vid övergången till yngre mellan-neolitikum hade den ett specifikt utseende och innehåll. Produkten tycks ha varit densamma för trattbägarkulturen som för den gropkeramiska kulturen. Och var den ett bättre val för säljagarkulturen så var den ett bättre

val för samtliga neolitiska kulturer som anammade den i Europa. I detta perspektiv framstår det som en ofrånkomlig tolkning att den prestigeekonomiska kulturen utgjorde ett framsteg i någon bemärkelse. Återkommer då frågan om vilken typ av framsteg och för vem/vilka?

Och omvänt, borde en berättelse om den groppkeramiska kulturen också innehålla en beskrivning av samhällsbrister. Även om människor inte kan föreställa sig alla kommande konsekvenser av gjorda val, så kan en rationalitet i stunden efterfrågas. Så, vad önskade sig groppkeramikerna? Och vad fick de? Detta tycks kunna vara högst relevanta arkeologiska frågor. Om kulturskiftet i Mälardalen var av det förhållandevis tydliga slag som jag beskrivit, så är det kanske i tolkningar av den neolitiska perioden i just Mälardalsområdet som frågorna blir särskilt aktuella.

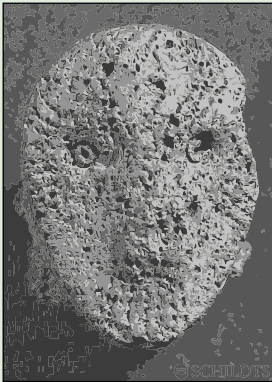
Det har föreslagits att det fanns värdefulla kulturella beståndsdelar som försvann med den groppkeramiska kulturen (Knutsson 1995). En sådan bedömning kan vara riktig, men bör kompletteras med en bedömning av kulturella tillkortakommanden, i ett försök att nå fram till en fullare bild av vad människor faktiskt väljer och av vilka orsaker. Och naturligtvis igen: bättre och sämre för vem? Eller fanns gemensamma föreställningar om ett förväntat kollektivt gott, vilka var primära i förhållande till individuella idéer om värden?

Kulturella förändringar kan inte över lag betraktas som tillkomna mot bättre vetande, utan bör snarare leda till frågan om vad kulturellt vetande är. Det kan vara arkeologins styrka och möjlighet att identifiera och försöka förklara historiska förlopp som är oss främmande. De mellan-neolitiska förändringarna är en sådan utmaning.

Referenser

- Artursson, M. (red), 1996.** *Bollbacken. En sen groppkeramisk boplats och ett gravfält från äldre järnåldern.* Rapporter från Arkeologikonsult. Stockholm.
- Browall, H. 2011.** *Alvastra pålbyggnad. 1909 – 1930 års utgrävningar.* Kungl. Vitterhetsakademien. Stockholm.
- Edenmo, R. 2008.** *Prestigeekonomi under yngre stenåldern. Gåvoutbyten och regionala identiteter i den svenska båtbyggekulturen.* OPIA 43. Uppsala.
- Eriksson, G. 2003.** *Norm and Difference.* Theses and Papers in Scientific Archaeology 5.
- Fornander, E. 2011.** *Consuming and communicating identities. Dietary diversity and interaction in Middle Neolithic Sweden.* Theses and Papers in Scientific Archaeology 12.
- Glob, P.V. 1945.** *Studier over den jyske enkelgravskultur.* Köbenhavn.
- Guminski, W. 1997.** *Corded Ware at the Dudka peat-bog site, NE Poland. A case of migration or local development? I Early Corded Ware Culture. The A-Horizon – fiction or fact?* Esbjerg.
- Hogestijn, J.W.H. 1992.** Functional differences between some settlements of the Single Grave Culture in the northwestern coastal area of the Netherlands. I *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik.* Buchvaldek & Strahm (eds.). Prag.
- Hornborg, A. 2004.** “Neolithization”, Ethnogenesis, and Material Culture. A view from Amazonia. I *Coast to Coast – Arrival. Results and Reflections.* H. Knutsson (ed.). Uppsala.

- Isaksson, S.** 2009. Vessel of change. A long-term perspective on prehistoric pottery use in southern and eastern middle Sweden based on lipid residue analyses. *Current Swedish Archaeology* 17.
- Knutsson, H.** 1995. *Slutvandrat? Aspekter på övergången från rörlig till bofast tillvaro*. Aun 20. Uppsala.
- Król, D.** 1992. The elements of settlements in Rzucewu culture. I *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*. Buchvaldek & Strahm (eds.). Prag
- Larsson, Å. M.** 2009. *Breaking and making bodies and pots. Material and ritual practices in Sweden in the third millennium BC*. AUN 40. Uppsala.
- Malmer, M.** 1957. Pleionbegreppets betydelse för studiet av förhistoriska innovationsförlopp. I *Studia Neolithica in Honorem Aarne Ayräpää*. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 58. Helsinki.
- Olsson, E. & Edenmo, R.** 1997. Gropkeramikerna – fanns de? Materiell kultur och ideologisk förändring. Östra Mellansverige. I *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige*. M. Larsson & E. Olsson (red). Riksantikvarieämbetet Stockholm, skrifter nr 23. Stockholm.
- Sjögren, K-G.** 2003. "Mångfaldige uhrminnes grafvar..." *Megalitgravar och sambälle i Västsvrige*. Gotarc series B. Gothenburg archaeological theses No. 27. Göteborg.
- Sundström, L.** 2003. *Det hotade kollektivet. Neolitiseringsprocessen ur ett östmellansvenskt perspektiv*. Coast to coast books 6. Uppsala.
- Tilley, C.** 1996. *An Ethnography of the Neolithic. Early prehistoric societies in southern Scandinavia*. Cambridge.
- Welinder, S.** 1978. *The acculturation of the Pittes Ware Culture in eastern Sweden*. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum. Lund.



Gropkeramisk kultur under ytan

- Inblick i identitet och mentalitet genom keramikhantverket.

Åsa M. Larsson,
SAU

Gropkeramisk kultur under ytan

- Inblick i identitet och mentalitet genom keramikhantverket.

Åsa M Larsson

"I alla händelser torde det blifva ganska svårt att bygga teorier om folkgränser under stenåldern på utbredningen af en viss enkel ornamenteringsart för keramiken eller af andra fornsaksformer."

(Oscar Almgren 1906a:117)

Inledning

Trots sin kvantitativt imponerande närvaro i de arkeologiska samlingarna är den gropkeramiska kulturen fortsatt kontroversiell och ifrågasatt. Det finns många forskningshistoriska anledningar till detta, inte minst det faktum att den "avneolitisering" som verkar ske i vid denna tidpunkt, har utmanat progressiva föreställningar om kulturell utveckling som finns inom västvärlden. Egentligen bottnar nog de många skilda åsikterna i arkeologins oförmåga att enhetligt definiera vad materiell kultur representerar, hur den relaterar till identitet, och hur den skapas och förändras över tid. Som få andra tidsperioder sätter mellaneneolitikums skilda och delvis parallella arkeologiska kulturer fingret på en öm punkt i vårt ämne.

Denna artikel utger sig inte för att lösa dessa grundfrågor. Däremot är syftet delvis att visa hur vi kan börja nysta i den materiella kulturens relation till det levande samhället genom att fokusera på hur tingen skapades ur ett *hantverksperspektiv*.

Gropkeramik – en bakgrund

Gropkeramisk kultur har fått sitt namn efter den distinkta keramik som så rikligt förekommer på mellaneneolitiska lokaler i östra Sverige och på

Åland. Det är också keramikens klassificering och definition som påverkat arkeologernas uppfattning om kulturen ända från början och som ligger bakom en hel del missförstånd och kontroverser. Det är därför värdefullt att inleda med en kort bakgrund.

Oscar Almgren, sedermera Sveriges första professor i nordisk arkeologi, uppmärksammades 1902 på en lokal norr om Uppsala vid namn Åloppe med rikliga lämningar av keramik, ben och mörka kulturlager. Platsen undersöktes delvis och i Fornvännen resonerade Almgren kring keramikens stilistiska utveckling, såsom han uppfattade den (1906a, 1906b). Han noterade att de flesta av skärvorna hade horisontella dekorkompositioner, rader av gropar, prickar, ristade streck, kryss och cirklar. En stor andel hade dock vertikalt ordnad dekor, i linjer och band och det fick Almgren att dra följande slutsats:

"Denna ornamentik vittnar onekligen om framsteg, och jag anser det högst sannolikt, att vi häri ha att se ett inflytande af den präktiga ornamentik, som uppträder i södra Skandinavien under dösarnes och gånggrifternas tid." (Almgren 1906a:102)

Almgrens övertygelse om att keramikdekor genomgår en evolutionistisk stilutveckling påverkade honom så till den grad att han höll fast vid den även i samband med sina undersökningar av Säterlokaler i Östergötland (Almgren 1906c). Här påträffades vertikalt ornerad keramik av samma typ som i Åloppe på den högre belägna västra lokalen, medan den något lägre belägna östra hade keramik med framförallt horisontell dekor. Almgren är då fullt medveten om att kvartärgeologisk forskning visat att det skett landhöjningar under stenåldern, vilket borde medföra att högre liggande bosättningar är äldre än de lägre. I detta fall får dock den stilistiska evolutionen övertrumfa den geologiska vetenskapen när materialet ska tolkas.

Almgrens tes att den vertikala dekoren var förknippad med den megalitiska keramiktraditionen

skulle faktiskt komma att bekräftas över tid, och han har även äran av att vara den första som använde uttrycket ”gropkeramik” i tryck (1912:14). Hans typologiska kronologi omkullkastades dock inom bara några år av Birger Nerman, just utifrån materialet från de olika Säterlokalerna, dock fortfarande utifrån ett evolutionistiskt paradig (Nerman 1911). Nerman utgick dock utifrån hur han uppfattade *godsets* karaktär och kvalitet. Ur hans synvinkel föreföll det grovmagrade, mörka godset på den högre belägna västra lokalen som sämre och även dekoren ansåg han vara ”primitivare” (*ibid*:7). Den lägre liggande östra lokalens keramik skulle istället ha ett finmagrat, välbränt, fast gods av bättre kvalitet. Det evolutionistiska paradigmet utgjorde ett oerhört starkt tolkningsfilter för det tidiga 1900-talets arkeologer. Det är svårt att veta om det ledde Nerman till att mer eller mindre undermedvetet karaktärisera keramiken på västra lokalen (Säter II) som primitivare, genom att han insåg att den borde vara äldre på kvartärgeologisk grund.

Allt fler utgrävda lokaler i östra Sverige, på Gotland och på Åland gav stöd för tesen att vertikalt dekorerad keramik, ofta med mer ”klockformade” kärl, generellt var äldre än kärl med markerade skuldror och horisontell dekorkomposition av streck, kamintryck och gropar. Försöken att förfina typologin och kronologin fortsatte dock. Ett antal arkeologer kom att föreslå stilistiska modeller. Vissa arbetade utifrån förekomst av enskilda typer av dekor, andra fokuserade på generella mönster, och en del såg främst till övergripande komposition. En arkeologs horisontella fiskbensmönster blev en annan arkeologs snedställda vertikala streck (jmf Lithberg 1914, Welinder 1970). Gunnar Ekholm (1918) noterade förändring i kärlform och gods från klockformiga kärl med fast gods, till kärl med accentuerad profilering, poröst gods och efter hand flat botten. Ivar Schnell i sin tur fokuserade i första hand på vilken typ av redskap som använts vid skapandet av dekoren och först i andra hand på om mönstret var vertikalt eller horisontellt (1930).

Det var Axels Bagges omfattande analyser av gropkeramiken från Siretorp och framförallt Fagervik som kom att bli den avgörande definitionen av gropkeramiska typer (Bagge & Kjellmark 1939; Bagge 1951). Fagerviklokalen hade keramik från nästan hela neolitikum, från tidigneolitisk trattbägarkeramisk till sen stridsyxkeramik, men den absoluta majoriteten (95%) utgjordes av gropkeramik. Han analys publicerades på tyska och det har ibland föranlett att efterföljande arkeologer inte alltid satt sig in i hela resonemanget och funnit det förvirrande att samma dekor verkar dyka upp i olika typer. Bagges indelning bygger dock inte på enstaka dekorelement, utan på en *kombination av dekor i relation till godsets egenskaper och kärlets form*. På det sättet såg Bagge mer till hantverket än till det rent stilistiska, något som gjorde honom ganska ovanlig bland arkeologer, både då och senare.

En annan aspekt av Bagges arbete som lett till förvirring är att hans indelning i Fagervik I, II, III, IV och V relaterade till *bosättningsfaser* på Fagerviklokalen och inte till stiltyper inom en arkeologisk kultur, som många i efterhand verkar ha förutsatt. Fagervik I uppfattades t ex av Bagge som typisk trattbägarkeramisk. Han föreslår att keramiken från denna fas är ett resultat av en sammansmältning av den mellansvenska tidigneolitiska Vråkeramiken med den megalitiskt påverkade keramiken (1951: 67-69, 84-94). Fagervik V är sen stridsyxkeramik som utmärker den yngsta fasen av bosättning enligt Bagge, men ingen alternativ beteckning på all stridsyxkeramik. (Larsson 2009: 88-100)

Enbart Fagervik II, III och IV betecknas som gropkeramik av Bagge (fig 1) (1951: 70-80). Hans definitioner är följande:

Fagervik II utgörs av kärl med svagt svängd skuldra, fast gods, mejselstämpel, vertikala mönster av ”megalitiskt” snitt, korsmönster och horisontella groprader.

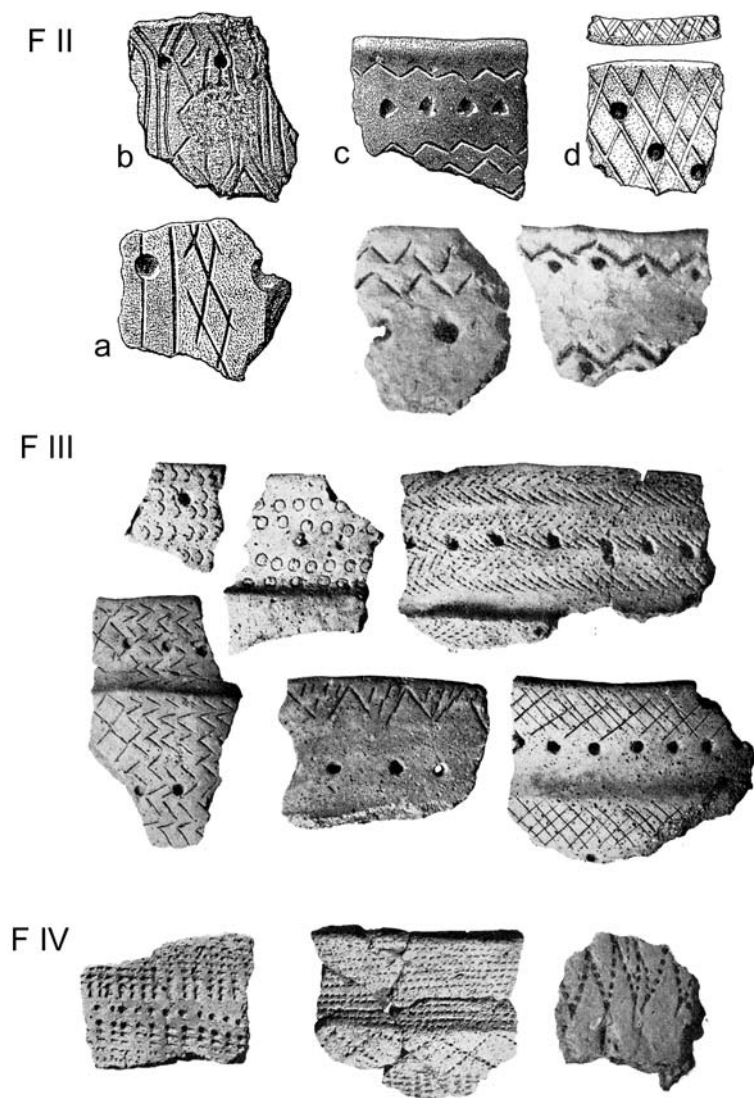


Fig 1. Keramikstilarna Fagervik II, III och IV. Mönstren är dock bara en del i definitionen, kärlformerna är också viktiga, samt typ av gods (fast eller poröst) när man ska göra en bedömning. Fagervik II har generellt S-formig profil, medan Fagervik III och IV har skarpt avsatta skuldror. Gränserna mellan Fagervik-typerna är inte absoluta, då det har rört sig om hantverkstraditioner med gradvisa snarare än abrupta förändringar. (Fig a-c. från Almgren 1906a, d. från Sundström et al 2006, övriga från Bagge 1951)

Fagervik III består nästan uteslutande av kärl med markerad skuldra och av mer eller mindre poröst gods. Dekoren består av fiskbensmönster eller horisontella band skapade av streck eller

kamintryck, olika sorters intryck (runda, kantiga, halvcirkelformade), korsmönster, samt stora gropintryck. En del kärl med fast gods tillhör också den här fasen, om de även hade markerad skuldra och typisk dekor. För Bagge var kärlformen ett viktigare kriterium än dekoren.

Fagervik IV har svagt markerad skuldra, nästan enbart kamornering i olika former, och groporneringen blir mer ovanlig.

Under 90-talet blomnade diskussionen kring gropkeramiska stilar upp igen, i samband med att debatten kring den gropkeramiska kulturens förhållande till de övriga neolitiska kulturerna fick ny fart. Eva Olsson kom att uppfatta Fagervik I som gropkeramik, delvis pga att gropar var en vanligt förekommande dekor och delvis pga en alltför dekorfokuserad läsning av Bagge, som inte tog hänsyn till godstyp och kärlform i definitionen (Olsson 1996, Olsson 1997, Larsson & Olsson 1997). Olsson hävdar stöd i sin definition av Fagervik I som gropkeramik från Florin och Kaelas, men ingen av dessa arkeologer påstår något dylikt i sina arbeten (Larsson 2009:110). Omdefinitionen av Fagervik I till gropkeramik fick besvärliga konsekvenser inom stenåldersforskningen då det snabbt fick fäste bland svenska arkeologer som inte hade satt sig in i källtexten. Ann Segerbergs avhandling (1999) innehåller dock en mycket detaljerad genomgång av Baggés metodik som visar att han aldrig menade att Fagervik I skulle ses som

gropkeramik. Trots det har denna missuppfattning visat sig vara mycket svår att få bukt med och den fortsätter att dyka upp i publikationer (t ex Browall 2011:288).

Dekor, gods eller form? Vad är meningsbärande?

De flesta arkeologiska debatter kring keramik som kulturellt uttryck brukar fortfarande fokusera på dekoren, ibland t.o.m. på förekomst av enskilda mönster. Det har delvis sin grund i den mycket intensiva debatt kring stil som fördes inom den post-processuella arkeologin. Trots att de arkeologiska tolkningarna till större delen hänger på typologisering och sortering av materiella lämningar utifrån specifika särdrag så är det sällan som detta baseras på en formulerad teori om *varför* vissa särdrag är viktigare än andra. Detta blir extra tydligt när det gäller keramik. Är enskilda mönster av primär betydelse och i så fall vilka – räcker det med gropornering för att kalla något för gropkeramik? Är det dekorens kombination, eller dess orientering som är avgörande? Är godsets karaktär viktig, är formen på halsen avgörande eller är mynningens utformning värd att ta hänsyn till? Detta kan verka som mycket esoteriska frågor att besvara, men faktum är att en hel del forskning kring praktikteori och hantverk i traditionella samhällen har börjat ge oss viktiga insikter.

Etnoarkeologiska studier av keramikhantverket i småskaliga traditionella samhällen i olika delar av världen, där tillverkningen inte sker i främsta hand för att tillgodose en marknad, har gett intressanta resultat. Alla hantverk kan förstås som en operationell sekvens (*chaîne opératoire*) som inkluderar val av råmaterial och stegvis tillverkning som kan ske både individuellt och kollektivt. Hantverken i sig inbegriper alltid en viss mån av förkroppsligad process, finmotorik som blir en minnessensorisk erfarenhet som inte kräver medveten tanke för att utföras. De flesta hantverkare är bättre på att visa vad de gör än att förklara det och en hel del av vad de gör är de knappt medvetna om förrän de kontrasteras med ett alternativ (Gosselain 1992, 2000, Larsson 2009:164f).

Kortfattat så består keramik av lera kombinerat med ett eller flera icke-plastiska material (magring), som blandas ihop. Den primära formgivningen skapar den grova formen, genom t ex ringling, tumning eller modellering. Den sekundära formgivningen skapar den slutgiltiga formen, på hals och mynning t ex, och inkluderar ibland någon sorts ytbehandling som tillslätning, glättning, borstning av ytan. Dekorering kan ske före eller efter denna ytbehandling. Sedan ska kärlet torkas för att till slut brännas i öppen eller sluten eld, eller en ugn. Keramik kan tillverkas av många olika sorters leror, med många olika sorters magring. Försök att förklara användandet av grova respektive fina leror utifrån rent funktionalistiska modeller har gett få konkreta resultat (Larsson 2009:184f). Formgivning och användning är inte beroende av typ av lera i någon större mån. Dekor är också på det hela taget oberoende av råmaterial eller formgivningsteknik. Det betyder att olika sekvenser av hantverket kan komma att ändras vid olika tillfällen och av olika anledningar.

För att förstå hantverk i traditionella, småskaliga samhällen måste man förstå läroprocessen. Den vanligaste formen av inlärning sker mellan en ung individ och en äldre släkting (Larsson 2009:176ff). Ofta startar läroprocessen redan i mycket ung ålder genom deltagande observation, som helt enkelt sker genom att barn tillbringar större delen av sin dag med en eller flera vuxna. Det mesta som gruppen behöver tillverkas i den kontexten. Efter hand ombeds barnet hjälpa till med enklare sysslor, eller så börjar det helt enkelt härma vuxna eller äldre barn som arbetar med något. Denna period kan ha en mycket stark påverkan på individen i termer av fysisk upplevelse: smak, känsel, lukt osv. Den sekundära fasen kommer när individen aktivt och medvetet ska lära sig ett hantverk. När det gäller keramik verkar den detta vanligtvis infalla någonstans mellan 9-15 år, beroende på kulturella föreskrifter.

Det som är extra intressant är att kulturella föreskrifter om auktoritet och förhållanden mellan olika sociala kategorier ofta påverkar läroprocessen (Wallaert-Pêtre 1999, Wallaert 2008, Larsson 2009:179f). I förlängningen handlar det därför lika mycket om detta som om hur man lär sig tillverka ett föremål. I auktoritära samhällen finns en hög grad av kontroll i relationen mellan läromästare och elev, ibland med bestraffning av det som bedöms vara fel, inte bara i utförande utan även i attityd och kroppshållning. I mindre auktoritära samhällen kan däremot elever uppmuntras till variation och egna uttryck, inom vissa satta gränser. I de förra samhällena är det viktigt att föremålen görs på rätt sätt, i de senare är det främst viktigt att slutresultatet ser någorlunda rätt ut.

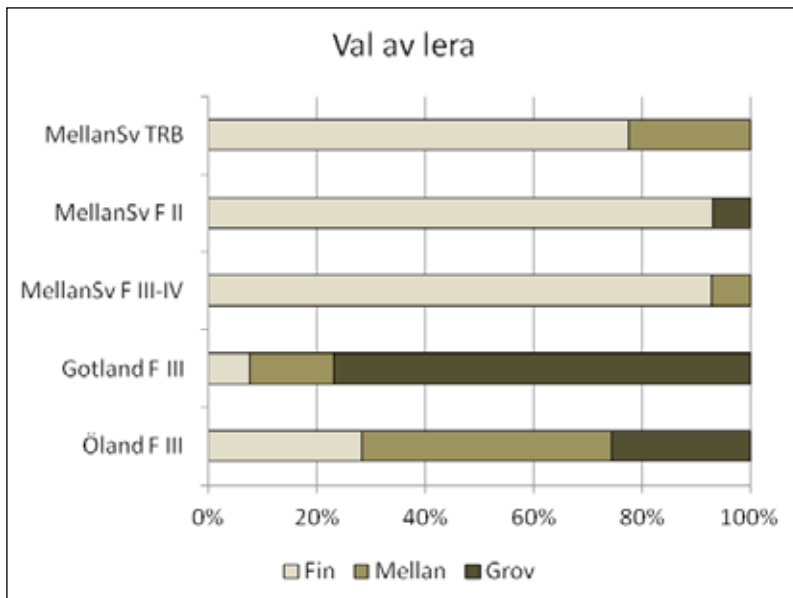
Det är också viktigt att komma ihåg att hantverk mycket sällan är individuella aktiviteter – tvärtom sker de ofta helt eller delvis i grupp, eller under insyn av övriga gruppmedlemmar, som dessutom lär kommentera och kritisera resultatet (Sillar 1997, Wallaert 2008, Larsson 2009:165f). Den enskilda hantverkaren är därmed inte fri att experimentera. När det gäller keramik är framförallt bränning ofta en kollektiv handling, om det är så att gruppen har mer än en keramiker (Larsson 2009:189f). Det är också en sekvens som är extremt konservativ eftersom det är stor risk att allt arbete är förgäves om det misslyckas. Insamling av lera är också ofta en kollektiv handling, men här tenderar individuella preferenser för olika typer av lera få ett större genomslag (ibid:184f). En leras grovhetsgrad och struktur är mycket påtaglig för keramiker och påverkar hur man arbetar med dem (Gosselain & Livingstone Smith 2005:34). En keramiker som i unga år blivit familjär med en typ av lera ändrar inte gärna på detta, om det inte finns ett starkt tryck från gruppen eller om omgivningen helt enkelt inte har ”rätt” sorts lera. Samma sak med mängd och typ av magring.

En keramiker kan lära sig att arbeta med ett annat material, men gör det mycket ogärna och enbart om det finns starka sociala, kulturella eller praktiska skäl. Ofta finns fundamentala föreställningar om vilken typ av keramisk blandning som är ”bäst”, även om denna föreställning kan variera påtagligt mellan individer. Dessutom är hantverket och känslan ofta starkt associerat med identitet hos keramiker på ett mycket personligt plan, då det kopplas samman med barnårens lärande och gemenskap (Lackey 1993, Larsson 2009: 161-165).

Vad kan då få en keramiker att ändra delar av eller hela hantverket? Den utan jämförelse vanligaste anledningen i etnografiska studier är flytt till en ny grupp, vanligen i samband med giftermål (Larsson 2009:167f). En keramiker tenderar att förändra sitt hantverk om hon eller han flyttar till en grupp med ett annorlunda hantverk, men det beror delvis på hur gruppen i fråga ser på förekomst av alternativa metoder. I vissa grupper godtas variation utan problem, och viss anpassning sker främst till vilka råmaterial som förekommer och om kärnen förväntas ha en specifik dekor eller form. I dessa fall sker en ytlig ändring som inte direkt återspeglas i själva tillverkningsprocessen. Särskilt de finmotoriska sekvenserna kan bestå oförändrade, som t ex formen på mynningen eller hur lerringarna sammanfogas. I andra grupper kan allt avvikande beteende uppfattas som hotfullt och dåligt. I dessa sammanhang tvingas keramikern att mer eller mindre helt lära om sig hantverket från grunden igen.

Det gropkeramiska hantverket

Med denna bakgrundsinformation är det intressant att studera det vi kallar gropkeramik, Fagervik II-IV ur dess hantverkstekniska aspekter. Tunnslipsanalyser har gjorts på ett stort antal skärvor inom olika forskningsprojekt, men framförallt i samband med exploateringsgrävningar. Dessa analyser kan svara på vilken typ av lera och magring kärnen är tillverkade av.



Lera	Fin	Mellan	Grov	Totalt
MellanSv TRB	45	13	0	58
MellanSv F II	41	0	3	44
MellanSv F III-IV	52	4	0	56
Gotland F III	1	2	10	13
Öland F III	11	18	10	39

Fig. 2. Fördelning av typ av lera sett till grovhetsgrad i gropkeramik från Mellansverige, Gotland och Öland, respektive Mellansvensk tidigneolitisk trattbägarkeramik. F står för Fagervik-typ. Diagrammet baseras på resultat från sammanlagt 210 tunnslip utförda inom olika forsknings- och uppdragsarkeologiska projekt.

Lera:

I östra Mellansverige är den utan jämförelse mest använda leran i gropkeramiska kärl finlera (fig 2). Preferens för finlera är märkbart konstant under större delen av neolitikum, även om ett par lokaler har visat sig ha kärl tillverkade i mellangrov lera. Ingen markant skillnad uppträder vid övergången från tidigneolitisk trattbägarkeramik till Fagervik II eller senare till Fagervik III. Leran är främst kalkfri, men på yngre lokaler används kalkhaltig finlera ibland. Ur ett överregionalt perspektiv finns det dock en variation. Att gotländsk gropkeramik nästan uteslutande tillverkas i grov kalkhaltig lera är naturligt då öns lertillgångar nästan uteslutande

består av denna typ och det är långt till fastlandet. Det kan dock vara värt att notera att denna mycket annorlunda lertyp inte hindrade de lokala keramikerna att skapa enorma mängder fullt dugliga kärl.

Ludvig Pappmehl-Dufay (2006) har analyserat ett stort antal skärivor från öländska gropkeramiska lokaler. Även här dominerar grovaleror av varierande grad, med det förekommer även en hel del kärl tillverkade i finlera. Vad som är extra intressant är att samtliga leror är kalkfria, något som är rejält svårt att hitta på ön. Pappmehl-Dufay föreslår att keramikerna antingen lade ned en hel del energi på att leta upp kalkfria lertäkter, eller att de hämtade råmaterialet på fastlandet där de kunde vara mer säkra på att slippa kalklerans besvärliga tendens att spricka under förbränning.

Detta visar att keramikerna inte bara använde sig av det som fanns närmast tillhands, utan medvetet sökte upp leror som de kände sig tillfreds med. Etnoarkeologiska studier visar att keramik har mycket starka åsikter om

just lerans grovhet (Larsson 2009:186). Variationen i typ av lera som används i de öländska kärnen skulle bäst kunna förklaras med att de tillverkats av keramik som lärts upp inom olika traditioner och som tillåts leta upp lertäkter som motsvarar deras etablerade preferenser.

Magring:

Keramik har använt sig av en mängd olika material i olika kombinationer för att skapa ett användbart magringsmaterial: olika bergarter, sand, snäckor, hår, risskal, gräs, gödsel, krossad keramik osv. I tidigneolitisk trattbägarkeramik i

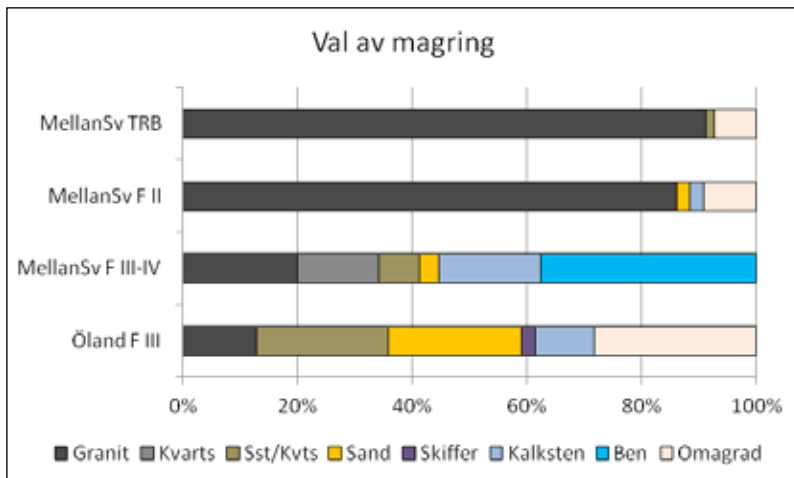


Fig. 3. Relativ förekomst av olika magringsmaterial i groppkeramik från Mellansverige och Öland, respektive Mellansvensk tidigneolitisk trattbägarkeramik. Många kärl innehåller en blandning av två, ibland tre, olika material. Kärl tillverkade i grov lera saknar ibland tillsatt magring. F står för Fagervik-typ. Sst/Kvts = sandsten/kvartsit. Diagrammet baseras på resultat från sammanlagt 210 tunnslip utförda inom olika

Mellansverige används krossad bergart så gott som uteslutande, framförallt granit (fig 3). Övergången till Fagervik II-keramik i Mellansverige utmärks inte heller på denna punkt av något markant brott i hantverket, då granit fortsätter vara den vanligaste formen av magring. Vad som är intressant är dock att kalkhaltig magring dyker upp i vissa kärl, framförallt i form av krossad kalksten.

Den stora skillnaden ser vi i den sk typiska groppkeramiken: Fagervik III. Nu är inte bara granit och kalksten vanligt förekommande, utan även brända ben, snäckskal, sand, krossad kvarts och sandsten. Dessutom kombineras dessa material ofta med varandra på olika sätt för att skapa en ännu större variation. Det som är intressant är att variationen i magring och magringskombinationer ofta är påtaglig även t.o.m. inom enskilda lokaler (Larsson 2009:209ff). Även regionalt finns skillnader, på de öländska lokalerna är tex sandsten/kvartsit och naturlig sand de vanligaste magringsmaterialen.

Mynningar:

En del arkeologer har inkluderat mynningsform i analysen av groppkeramik. Welinder valde detta kriterium som sitt främsta i sin studie av Överråda-materialet (1970). Han delade upp dem i tre huvudtyper: rundad, lutande eller platt. Platta breda mynningar dominerade på kärl med den typiska groppkeramiska formen. På kärl med mer s-formad övergång mellan hals och buk, som är vanligast på trattbägarkärl och Fagervik II-kärl, var dock rundade och lutande mynningsformer vanligast (1970: tabell 12). Vladimir Timofeev (2000) har studerat groppkeramikens östliga influenser och bland annat noterat att ett typiskt särdrag på finska och baltiska kamkeramiska kärl från denna

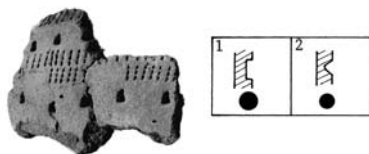
tid är förtjockade mynningar som lutar inåt. Denna typ av mynning förekommer påfallande ofta på just Fagervik II-keramik från östra Mellansverige och till viss del på Fagervik III-keramik i detta område. De är dock mycket ovanliga i mer sydliga groppkeramiska sammanhang (Timofeev 2000, Larsson 2009:111f, fig. 4.13).

Dekor:

Groppkeramiska kärl utmärker sig dels genom de stora gropintrycken, men även genom sin ofta rikliga dekor. På Fagervik III-kärlen förekommer främst horisontellt ordnade mönster skapade av streck, intryck och/eller kamornering, samt rader av gropar. Variationen består dels av vilka mönster som kombineras och dels av vilka redskap som används för att skapa mönstren. Fagervik II har förutom gropintryck både horisontella och vertikala mönster skapade av mejselstämplar eller dragna streck, samt i mindre mån av andra typer av stämplar. Det är tydligt att den vertikala dekoren är delvis influerad av samtida dekor på megalitisk trattbägarkeramik i södra och västra Sverige. De mönster som

förekommer i Östsverige är dock inte lika enhetligt genomförda och framförallt saknas de specifika kärilformer som definierar megalitkeramiken i övriga regioner. Bred krysskaffering som täcker hela eller delar av halsen är också vanligt inom Fagervik II.

Över tid blir kamornering allt vanligare på gropkeramik i Mellansverige, för att helt dominera på Fagervik IV-kärl. Kamornering är dock inte särskilt vanligt på sydlig gropkeramik, något som Bagge noterade redan tidigt i sina analyser på Siretorp och Vivastemåla (Bagge & Kjellmark 1939:175; Bagge 1941). Han såg en gräns någonstans i området runt Oskarshamn. Papehl-Dufays (2006) analys av materialen från Köpingsvik och Ottenby på norra resp södra Öland konfirmerar att det sker en gradvis minskning i användandet av kamornering



söderut. Lokalerna är i det närmaste samtida och på Köpingsvik var nästan hälften av dekoren utförd med kamstämpel (47%), men på Ottenby så var andelen bara 23% (*ibid*:190).

Gropintrycken kan även de ha en variation i termer av vilket redskap som användes (fig 4). Inger Österholm noterade att gropintrycken på keramiken från Ajvide på Gotland var antingen koniska (skapade med ett spetsigt redskap) eller cylindriska (med platt botten). I de lägre lagren var båda typer lika vanligt förekommande, men i de högre lagren dominerade cylindriska gropintryck

9 mot 1 (Österholm 1989: fig 51-52). Den sydsvenska gropkeramiken dekorerades ofta med kantiga gropintryck. På Köpingsvik var 99% av alla gropintryck cylindriska, men på Ottenby var hälften gjorda med ett kantigt/ovalt redskap (Papehl-Dufay 2006:190). Samma tendens noterades av Bagge angående Siretorp (Bagge & Kjellmark 1939).

Det gropkeramiska hantverket – ett samhällsperspektiv

Ovan presenterades ett urval hantverkstekniska aspekter på gropkeramik. Kombinerat med etno-arknologiska studier av keramiker i traditionella samhällen så kan de ge oss viss insyn i de neolitiska samhällena och deras förändring över tid, även om det bara blir en partiell bild.

Under tidigneolitikum tillverkas trattbägarkeramisk i Mellansverige som i form och dekor inte nämnvärt skiljer sig från samtida keramik i södra och västra Sverige (Hallgren 2008). Teknologiskt är det ett ganska enhetligt hantverk, med företrädesvis finlera, i viss mån mellangrov lera, magrad med krossad granit. Vid övergången till mellanneolitikum sker en gradvis förändring. Keramiken har fortfarande påtagliga likheter med föregående periods kärl, både formmässigt med s-formiga kärl och teknologiskt med finlera magrad med granit. Här avviker Mellansverige från övriga områden med trattbägarkultur där megalitgravar börjar uppföras i ökad omfattning och där keramiken i stor utsträckning ändrar både form och dekor. Aspekter av detta kan visserligen spåras i Fagervik II-keramiken där vissa megalitiska mönster dyker upp.

Inget tyder på att det kommer in en helt ny grupp keramiker i Mellansverige i samband med mellanneolitikum, likheterna i form och dekor och kontinuiteten i teknologin talar tvärtom emot detta. Men samtidigt förekommer det en viss andel kärl

som indikerar att de kan ha tillverkats av keramiker ursprungligen upplärda inom en annan tradition. I en del kärl finns kalkhaltig magring, något som förekommer i sen kamkeramik i sydvästra Finland (Stenbäck 2003:69ff). Det blir även allt vanligare med kärl med förtjockade lutande mynningar, vilka är vanliga inom kamkeramiken och det förekommer dessutom gropornering i glest sicksackmönster som även det är vanligt österut (Timofeev 2000).

Finmotorik förknippat med sekundär formgivning, t ex mynningen, är svårare att ändra på än primär formgivning eftersom det sker närmast undermedvetet hos vana hantverkare. Keramiker kan också vara mycket konservativa när det gäller tillverkning av råmaterialet som de ska forma kärnen utifrån. En hypotes kan alltså vara att en del keramiker flyttade till lokala mellan- och neolitiska grupper i östra Sverige, förslagsvis i samband med giftermål. De anpassade sig till de lokala traditionerna, men tilläts behålla vissa egenheter och preferenser som de lagt sig till med under sin läroprocess, då detta inte uppfattades som störande.

Efter ett antal generationer, osagt hur många, etableras ett delvis nytt och utmärkande keramik-hantverk längs den svenska östkusten. Kärnen har nu fått markerade skuldror, något som inte är vanligt i vare sig sen trattbägarkeramik eller samtida kamkeramik österut. En del mönster från Fagervik II-keramiken finns kvar, men de vertikala megalitinfluerade mönstren försvinner i det närmaste helt. Teknologiskt finns det både kontinuitet och nyheter. I Mellansverige fortsätter finlera att vara det absolut vanligaste råmaterialet. Det kan jämföras med den efterhand samtida stridsyxekulturens keramik i samma region som ofta tillverkas av mellangrov och grov lera (Larsson 2009:230ff). Samtidigt förekommer nu ett i svensk förhistoria unikt utbud av magring i olika kombinationer, inte sällan av kalkhaltigt material.

Ytligt sett finns det stora likheter mellan gropkeramik i längs östkusten och på de stora öarna, inte minst i kärlformerna. Teknologiskt däremot finns det stora skillnader, både i val av lera och i val av magring. Sett i kombination med mynningsformer och dekorredskap framträder två huvudgrupper, en nordlig och en sydlig, med en gradvis skiljelinje runt Oskarshamnstrakten som även delar in Öland i en nordlig och en sydlig tradition. Det är också mycket möjligt att Åland och Gotland tillhör delvis egna regionala traditioner. Det är dock viktigt att notera att skillnaderna är gradvisa, inte absoluta, och ofta berör finmotoriska aspekter eller hantverkstekniskt personliga preferenser. Variationerna inom enskilda lokaler, t ex i val av magring och typ av mynningsformer, är också påtagliga.

Bilden framträder av en hantverkstradition där en hel del personligt uttryck tilläts inom vissa generella ramar, som skapar en ytligt sett gemensam tradition. Inte bara olika dekor, redskap och finmotoriska detaljer som mynningsformer tilläts, utan även att teknologiska aspekter får variera.

En möjlig förklaring är att dessa mönster i hantverket återspeglar släktskapsnätverk inom vilka keramiker gifte sig och flyttade. Den sydliga respektive nordliga gruppen representerar i så fall primära nätverk inom vilka keramikkunniga vanligen omlokaliseras. En hel del lär dock även ha omlokaliseras mellan den nordliga och sydliga gruppen, och det lär även ha förekommit andra småskaligare nätverk inom dessa som återspeglas i att vissa hantverkstekniska aspekter har varierande grad av förekomst inom regionerna. Det gropkeramiska hantverket framstår inte som hårt styrt av auktoriteter, en hel del variation får förekomma så länge som slutresultatet ser någorlunda bekant ut. Det kan kontrasteras mot stridsyxekeramiken som markant enhetligt både teknologiskt och utseendemässigt över hela kulturens utbredningsområde i Sverige (Larsson 2009).

Referenser

- Almgren, O.** 1906a. Uppländska stenåldersboplatser. II. Nybyggarnes kultur. *Fornvännen* (1): 101-118.
- Almgren, O.** 1906b. Uppländska stenåldersboplatser. I. Läge och naturförhållanden. *Fornvännen* 1906(1): 1-19.
- Almgren, O.** 1906c. Stenåldersboplatser vid Bråviken. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnesförening* 1906: 23-31
- Almgren, O.** 1912. Några svensk-finska stenåldersproblem. Ett orienteringsförsök. *Antikvarisk Tidskrift för Sverige* 20(1): 1-78.
- Bagge, A.** 1941. *Stenåldersboplatser vid Vivastemåla, Västerums socken, Småland*. Kungliga Vitterhets-Historie- och Antikvitetsakademiens Handlingar, Del 37:7. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Bagge, A.** 1951. Fagervik. *Acta Archaeologica XXII*: 57-118.
- Bagge, A. & Kjellmark, K.** 1939. *Stenåldersboplatserna vid Siretorp i Blekinge*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Browall, H.** (2011). *Alvastra pålbyggnad: 1909-1930 års utgrävningar*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Stockholm.
- Ekholm, G.** 1918. Två nyupptäckta uppländska stenåldersboplatser. *Upplands Fornminnesförenings Tidskrift* 33: 1-22.
- Gosselain, O. P.** 1992. Technology and Style: Potters and Pottery among the Bafia of Cameroon. *Man* 27(3): 559-586.
- Gosselain, O. P.** 2000. Materializing Identities: An African Perspective. *Journal of Archaeological Method and Theory* 7(3): 187-217.
- Gosselain, O. P. & Livingstone Smith, A.** 2005. The source. Clay selection and processing practices in Sub-Saharan Africa. In: Smith, A. L., Bosquet, D. & Martineau, R. (Eds.) *Pottery manufacturing processes: reconstitution and interpretation*, BAR International Series 1359: 33-47. Oxford.
- Hallgren, F.** 2008. *Identitet i praktik. Lokala, regionala och överregionala sociala sammanhang inom nordlig trattbägarkultur*. Coast to Coast Books No 17. Uppsala University: Department of Archaeology and Ancient History.
- Lackey, L. M.** 1993. Learning to be a potter in Acatlán. In: Anderson, R. L. & Field, K. L. (Eds.) *Art in smallscale societies. Contemporary readings*: 170-178. New Jersey: Prentice-Hall, Inc.
- Larsson, M. & Olsson, E. Editors.** 1997. *Regionalt och interregionalt. Stenåldersundersökningar i Syd- och Mellansverige. Skrifter nr 23*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Larsson, Å.M.** 2009. *Breaking and making bodies and pots: material and ritual practices in Sweden in the third millennium BC*. Aun 40. Uppsala universitet, Uppsala.
- Lithberg, N.** 1914. *Gotlands stenålder*. Stockholm: Jacob Bagges Söners AB.
- Nerman, B.** 1911. Östergötlands stenålder. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnesförening* 1911: 1-39.

- Olsson, E.** 1996. Neolitikum i Stockholms län - källmaterial och forskningsläge. In: Bratt, P. (Ed.) *Stenålder i Stockholms län*: 40-65. Stockholm: Stockholms läns museum.
- Gosselain, O. P.** 1997. Nivå, kronologi och samhälle. Om östsvensk gropkeramik. In: Åkerlund, A., Bergh, S., Nordbladh, J. & Taffinder, J. (Eds.) *Till Gunborg. Arkeologiska samtal*, SAR, Nr 33: 441-453. Stockholm University: Department of Archaeology.
- Papmehl-Dufay, L.** 2006. *Shaping an identity. Pitted Ware pottery and potters in southeast Sweden*. Theses and Papers in Scientific Archaeology 7. Stockholm University: Archaeological Research Laboratory.
- Schnell, I.** 1930. *Södertörn under stenåldern*. Södermanlands Fornminnesförenings Årsskrift. Strängnäs.
- Segerberg, A.** 1999. *Bälinge mossar. Kustbor i Uppland under yngre stenåldern*. Aun 26. Uppsala University: Department of Archaeology and Ancient History.
- Sillar, B.** 1997. Reputable pots and disreputable potters: Individual and community choice in present-day pottery production and exchange in the Andes. In: Cumberpatch, C. G. & Blinkhorn, P. W. (Eds.) *Not so much a pot, more a way of life*, Oxbow Monograph 83: 1-20. Oxford: Oxbow Books.
- Stenbäck, N.** 2003. *Människorna vid havet. Platser och keramik på ålandsöarna perioden 3500-2000 f.Kr.* Stockholm Studies in Archaeology 28. Stockholm University: Department of Archaeology.
- Sundström, L., Darmark, K. & Stenbäck, N.** 2006. *Postboda 2 och 1. Säsongsboplatser med gropkeramik från övergången tidigneolitikum-mellanneolitikum i norra Uppland*. SAU Skrifter 10. Uppsala.
- Timofeev, V. I.** 2000. On the Problem of the Scandinavian Pitted Ware Origin and the Definition of the Eastern Component in this Process. In: Jaanits, L. & Lang, V. (Eds.) *De Temporibus Antiquissimis Ad Honorem Lembit Jaanits*, Muinasaja teadus 8: 209-222. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Wallaert-Pêtre, H.** 1999. Manual Laterality Apprenticeship as the First Learning Rule Prescribed to Potters. In: Owen, L. R. & Porr, M. (Eds.) *Ethno-Analysis and the Reconstruction of Prehistoric Artefact Use and Production*, Urgeschichtliche Materialhefte 14: 185-206. Tübingen: Mo Vince Verlag.
- Wallaert, H.** 2008. The Way of the Potter's Mother: Apprenticeship Strategies among Dii Potters from Cameroon, West Africa. In: Stark, M. T., Bowser, B. J. & Horne, L. (Eds.) *Cultural Transmission and Material Culture. Breaking Down Boundaries*: 178-198. Tucson: The University of Arizona Press.
- Welinder, S.** 1970. Överåda. A Pitted Ware Culture Site in Eastern Sweden. *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum* 1969-70: 5-98.
- Österholm, I.** 1989. *Bosättningsmönstret på Gotland under stenåldern*. Department of Archaeology: Stockholm University.

Seminarieprogrammet

Seminarieserien Arkeologi i Stockholms län



Gropkeramikerna

2011 års seminarium rör den yngre stenåldern. Ett antal vetenskapligt intressanta undersökningar har genomförts under de senaste åren vilka, tillsammans med aktuell forskning, kastar nytt ljus på vad vi kallar gropkeramisk kultur. Hur har dessa människor fungerat, dels inom sin egen grupp men även gentemot sin omvärld, med andra samtida kulturgrupper?

Seminarieserien är ett samarbete mellan Länsstyrelsens kulturmiljöenhet, Stockholms läns museum, Stockholms universitet och Riksantikvarieämbetet UV Mitt. Seminarieinläggen kommer att publiceras i en kommande rapport.

När: Onsdagen den 9 mars 2011, kl 12.30-17.00

Var: Lilla scenen, Dieselverkstaden i Sickla, Nacka.

Begränsat antal platser - först till kvarn. Sista anmälningsdag fredagen 4 mars.

Anmälan endast via e-post till richard.gronwall@stockholmslansmuseum.se



STOCKHOLMS
LÄNS MUSEUM

Program

Moderator: Anders Carlsson, Stockholms universitet

- 12.30-12.50. Inledning.
Peter Bratt och Anders Carlsson.
- 12.50-13.10. Ursprung, människor och samhälle - Vad berättar de neolitiska kustboplatserna?
Niclas Björck, RAÄ UV Mitt Uppsala.
- 13.10-13.30. Om gropkeramik och dess relation till äldre keramikhantverks-traditioner kring Östersjön.
Fredrik Hallgren, Kulturmiljövård Mälardalen.
- 13.30-14.00. Allmän diskussion.
- 14.00-14.30. Fikapaus.
- 14.30-14.50. En omfattande boplatz vid Sittesta.
Brita Kihlstedt, Kulturmiljövård Mälardalen.
- 14.50-15.10. Mellanneolitiska aktiviteter på Korsnäs. Resultat och tankar kring seminariegrävningar 2009-2011.
Elin Fornander, Stockholms universitet.
- 15.10-15.40. Allmän diskussion.
- 15.40-16.00. Deras sista suck? Kultur och samhälle under yngre mellan-neolitikum.
Roger Edenmo, Länsstyrelsen i Uppsala län.
- 16.00-16.20. Gropkeramikerna i relation till båtbygge-kulturen.
Åsa M. Larsson, SAU.
- 16.20-16.50. Allmän diskussion.
- 16.50-17.00. Avslutning.

Postseminarium äger rum på Bistro Voltaire i Dieselverkstaden för de som är sugna på förplägnad och vidare diskussion.

